

İLK TÖLES BOYLARI

Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'ê'ler

Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

D. T. C. Fakültesi Genel Türk Tarihi Asistanı

Shih-chi¹, Mao-tun'un Kuzey seferinden bahsederken Hun-yü, Ch'ü-shê, Ting-ling, Ko-k'un ve Hsin-li boylarını hâkimiyeti altına aldığını kaydediyor. Metin bu meseleye geçerken "Kuzeye döndü ve ... hâkimiyet altına aldı," demektedir. Fakat bundan evvel hiç bir seferden bahsetmemektedir. Bu sefere kadar olan kısımlar Hunların âdet ve anânelerine hasredilmiştir. Bundan evvelki kısım da Tai-lin şehrinden bahsetmektedir². Fakat bu da sırf sonbaharda sefere çıkacaklarını ve bu yerde toplandıklarını kasdetmek içindir. Bundan dolayı bu seferin nereden başladığını tespit edemiyoruz. Bu taarruzun Shan-yü'nün esas merkezinden başlaması çok muhtemeldir. Çünkü bu harp bir nevi iç vahdetin tamamlanmasıdır. Kaynaklarımız bu boyların hâkimiyete girişinden sonra bütün Hun şeflerinin de Mao-tun'a boyun eğdiklerini ve Shan-yü'lüğünü tanıdıklarını ilâve ediyorlar³. Demek ki bu boylar da Hun hegemonyasına tabi veya komşu bir vaziyette idiler.

Hun-yü oymağı hakkında De Groot'un ileri sürdüğü nazariyenin bizim tarafımızdan da kabulü meselesinde mütereddidim⁴. De Groot bu sözü Orhon kelimesiyle birleştirmek istiyorsa da bu, çok şüpheli bir fikirdir. Zaten fikirleri de söz benzerliğinden başka delillerle desteklenmiş değildir. De Groot bu suretle onları Orhon yakınındaki Hunların meşhur Lung şehri

¹ Shih-chi, 110, 4a-b; Han-shu da bu meseleden bahseder. Metin, hemen hemen her noktada Shih-chi ile mutabakat gösterirse de yalnız Hun-yü ve Tingling boylarının yazılışı ayrı karakterle bulunmaktadır (Han-shu, 94a, 4a). Han-shu tarihi Hunyü ile Hsin-li'nin başka variantlarını da göstermektedir.

² Bk. Shih-chi, 110, 4b; Han-shu, 96 A, 3b.

³ Shih-chi, 4a; Han-shu, 5a.

⁴ Bk. De Groot, Die Hunnen, 61.

civarına yerleştiriyor⁵. Han-shu'yu şerh eden Çinli ise birinci hecenin Hu, ikincisinin ise I olarak yazılması ve okunması icap ettiğini söylüyorsa da bununla ne kastedilmek istendiğini bilmiyoruz⁶. Bu oymağın Selenga vadisi boylarında olması çok muhtemeldir. Tahminimize göre biraz Batıda da olabilir.

Ch'ü-shê meselesi herhalde De Groot'un zannettiği gibi Kuça olmasa gerektir. Zira Kuça Kuzeyde değil Batıdadır. Hattâ Büyük Hun devletinin merkezine nazaran Güney-batıdadır. Bu duruma göre Mao-tun evvelâ Kuzeyi tedip etmiş ve ondan sonra da Batıya ayrı bir sefer yapmış demektir. Halbuki bundan sonra gelen kavim isimleri, meselâ Kırgızlar tamamen Kuzeydedir. Kuzeye ait boy adlarının içinde Güney-batıdaki bir şehrin isminin de bulunmasını hiç varit görmüyoruz. Büyük sinoloğu şaşırtan gene isim benzerliği olmuştur⁷. Bugünkü Altayla Tangnu Ola dağları arasında bulunmaları icap ediyor. Belki biraz daha Kuzeyde bulunabilirlerdi.

Ko-k'un şimdiye kadar hep Kırgız'lar olarak kabul edilmiştir. Wên-hsien-t'ung-k'aoda Kırgızların eski adının Chien-k'un olduğunu kaydediyor⁸. Kırgızlarla Ting-ling'lerin komşu olmaları gerekmektedir. T'ang-shu bize bu hususta henüz şimdiye kadar hiç bir Avrupalı âlimin kullanmadığı bazı enteresan bilgileri vermektedir.

"Onların nesli Ting-ling'lerle karışmıştır. Daha sonra Hsiung-nu'ların Batı hudutlarında idiler. Hsiung-nu'lar Hanların (Çin devletinin) teslim olan generali Li Ling'e Sağ Hsien kiralığı ve Wei Lü'ye de Ting-ling kiralığı zeameti veril-

⁵ Ongin nehri kenarında olan bu şehir Hermann'a göre Hoşungit manastırının civarında olmalıdır (Die Gobi im Zeitalter der Hunnenherrschaft, Tilmägnad Sven Hedin, 142).

⁶ Bk. Han-shu, 94 A, 4 a.

⁷ Bu şehrin isminin yazılışları hakkında bk. P. Pelliot, Statues en laque seche dans l'ancien art Chinois, Journal Asiatique, 1923, 184; keza aynı müellif, T'oung-pao 1923, 126. Bu birleştirmeyi O. Maenchen-Helfen de beğenmektedir (Harvad Journal of Asiatic Studies, 1939, 78 not 8).

⁸ Wên-hsien-t'ung-k'ao, 348, 2724 a.

mişti. Sonradan Chih-chih Shan-yü⁹ Chien-k'un'u mağlup etti."¹⁰

Burada bizim için önemli olan Kırgızların Ting-ling'lerle karışması meselesidir. Böyle bir karışma için de hudut veya komşuluk mevzubahis olmalıdır. De Groot Ting-ling'lerin Baykal gölü civarlarında olduğunu Çin elçisi Su Wu'nun başından geçen hâdiselerle tespit ediyor¹¹. Su Wu, Kuzey denizi'nin gayrı meskûn bir yerine yerleştiriliyor. Ting-ling'ler Su Wu'nun sürülerini yağma ediyorlar. Bu hâdise İsadan önce 101 ile 96 arasında vukubulmuştur. Maenchen-Helfen sebepsiz olarak bunların daha Batıda bulunması icap ettiğini söylüyor¹².

Bu meselenin aydınlanmasında gene T'ang-shu'nun kaydı bize yardım etmektedir. M. ö. 100 de Wei Lü Kuzeydeki Hunları tedip için gönderiliyor. Bu suretle Hunlar nezdine iltica etmiştir. Wei Lü, Su Wu ile bir konuşmasında "Bay Su Wu, ben sizin tarafınızdan Han sülâlesinde gözden düşürüldüm ve Hunlara iltica ettim. Bana burada çok büyük bir teveccüh gösterildi. Ve bana bir kıraliyet ünvanı hediye edildi. Ve onbinlerce kişilik bir ordunun emrime verilmesine itimat gösterdiler. Bu suretle dağ kadar hazine yığdım. Zenginim ve şeref sahibiyim. Şunu da diyebilirim ki bay Su Wu, sabah olunca tamamen mağlup olmuş olacaksınız. Se-

⁹ Chih-chih Şanyü Avrupa'daki Attila Hunlarının atasıdır. Çünkü Avrupa Hunları bu şefin emrindeki Hsiung-nulardır. Bu husustaki olayları Kırgızların yerini tesbit ederken vereceğiz. Şimdilik bk. Die Hunnen, 220-222.

¹⁰ Çin karakterinin eski telaffuzu Karlgren'e göre kien'dir. Grammata Serica, 368 c. İkinci karakter de Kuen'dir. 417a. Eğer sondaki dentaler «t» ye ifrağ edilebilirse Kırgız kelimesiyle birlik temin edilebilir. Yalnız T'ang devrine ait yazılışlarla Kırgız kelimesi tam olarak tespit edilebilir. Bu hususları Kırgızlar hakkındaki ayrı bir etüdümüzde inceleyeceğiz. Yalnız Chieh-ku şeklinin (T'ang-shu, 217 B,) Chieh = Kiet (Karlgren, Grammata Serica, 393 F) Ku = Kuet (Karlgren, aynı eser, 486 a). Sondaki «t» ler genel olarak yabancı dillerdeki «r» lere karşılıktır. Bu husus için bk. Die Hunnen, 47.

¹¹ De Groot, Die Hunnen, 162. Bu metnin tamamıyla efsanevi vaziyeti, vesikanın kıymetini azaltmaktadır.

¹² Otto Maenchen-Helfen, Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. 4, Num. 1,78. Biz de aynı fikirdeyiz. Yalnız bizim fikrimiz müellifinki gibi delilsiz bir tahmin değil; delile dayanan bir görüştür. Yoksa Ting-ling'lerin oturduğu sahanın Batıya doğru uzanabileceğini bu devirle uğraşan herkes tahmin edebilir.

nin lâşen burada çimenleri gübreliyecek, „mahiyetinde sözler söylüyor. İşte bu Wei Lü o sırada Ting-ling kiralı bulunuyordu. Ve nihayet bütün bu konuşmalardan sonra Wei Lü şu kanaata varıyor ki Su Wu'da Hunlara taarruz edecek cesaret yoktur. Bunun üzerine Hun Şanyü'süne hakimiyet altına girmek istediğini haber veriyor ve bu suretle Su Wu'ya yukarda bahsettiğimiz Kuzey denizi yanında gayri meskûn saha veriliyor. Bu duruma göre Wei Lü'nün karargâhı o kadar Batıda olmasa gerektir¹³. Çünkü Su Wu'nun elçileri daima Ting-ling'lerle hali münasebette kalabilmişlerdi. Yalnız Wei Lü'nün arazişi biraz daha Batıya uzanabilir. T'ang-shu'nun verdiği bilgi zaten Kırgızlar'la Ting-ling'lerin komşu olduklarını haber vermekle kıymet kazanıyor¹⁴. Hattâ bazı müellifler bundan cesaret alarak Ting-ling'lerin de bir Indo-german kavmi olduğunu ileri sürüyorlar¹⁵. Delilleri de T'ang-shu'nun Kırgızların kırmızı saçlı, mavi gözlü olduğu hakkındaki raporudur¹⁶. Bu husus şimdilik bizi ilgilendirmemektedir.

Bizim için ehemmiyetli olan nokta Kırgızların o zamanki yerleridir. Bu suretle Ting-ling'lerin Batı hududunu tespit etmiş olacağız. Yoksa Aral gölünün Kuzeyinde Kırgızları ve onların biraz batısında da Ting-ling'leri farzederek bir neticeye varmak imkânsızdır¹⁷.

Bir defa şu iki noktayı dikkatle göz önünde tutmak lâzımdır:

1. Kırgız ve Ting-ling'lerin Altayda ve Kem kenarlarında buldukları zaman:

Terminus ante quem : M. e. 61

Terminus post quem : M. e. 49

2. Kırgız ve Ting-ling'lerin batıya geçişleri:

Terminus post quem : M. e. 49

¹³ Wei Lü aslen Batı Şanside bugünkü Lan-tien-hsien'deki Ch'ang-shui'den yabancı yani Çinli olmayan bir aileye mensuptur.

¹⁴ Wên-hsien-t'ung-k'a'o, 348, 2724 a.

¹⁵ Grun-Grçima ylo, Opisaniye puteşestviya v zapadnyy Kıtay, 1907, III. v; Leimbaeh, Landeskunde von Tuwa, Gotha, 1937, 98; Franke, Geschichte, 1, 81 vs.

¹⁶ Wên-hsien-t'ung-k'a'o, 348, 2724 b.

¹⁷ Bk. A. Hermann, Historical and commercial Atlas of China, Harvard, 17.

Eğer bu kronolojiyi göz önünde tutmak istemezsek hatalar bizi her taraftan sarar. Nitekim Ma en chen - Helf en M. e. 49 a ait Han - shu'nun metnine¹⁸ dayanarak Ting-ling'lerin yerini tespit ediyor ve tabii olarak ta Krasnoyarska yerleştirmek mecburiyetinde kalıyor. Esasen Sibirya orman ve Taygalarının başladığı bir yer olması sebebiyle burada Ting-ling'ler gibi göçebe kavimler yaşayamaz diye bir fikir de ilâve etmek mecburiyetinde kalıyor¹⁹. Farzedelim yaşiyabilselerdi Krasnoyarsktaki kavimlerle Hunlar bildiğimiz Ting-linglerle olan siyasi münasebetleri kadar temasa gelebilirler miydi?

Fikrimize göre Kırgızları birinci devrede Kem kenarlarında kabul etmek gerekmektedir. Zira T'ang devrinde de buradaydılar²⁰. Sayan dağlarının güneyinde Tanu Ola'nın kuzeyinde Kem vadisinde Tanu Tuwa'da idiler. Asıl mesele Su Wu, Hsiung-nu'lara yaptığı bir seferde Hsiung-nu'lardan evvel Ting-ling'lerle karşılaşmasıdır. Li Ling'in takip ettiği yol bellidir ve mağlûp olduğu yer de azçok tahmin edilebilir²¹. Takip ettiği yol Nanshan üzerinden Gaşun Nor cihetiyledir. Bu durumda Han-hai dağlarına çıkar ki Ting-ling'lerin de hiç olmazsa Han-hai'nin Kuzeyinde olmaları lâzımdır. Netice olarak *Ting-ling'ler, Khangai'nin Kuzeyile Kosso göl arasındaki Selenga havzasında idiler. Batıda bulunan Tanu Tuwa'da, Kırgızlar bulunuyordu. Orhon ile Selenga arasındaki dağlar belki de Hunlar'la bir hudut teşkil ediyordu.*

Gene Han - shu 94 A, 15 a'ya göre bu devirdeki Kuzey kavimleri hakkında şu bilgimiz vardır :

"Bu zamanda Ting - ling'ler (devletin) zayıflamasından istifade ederek (Hunlara) taarruz ettiler ve (memleketlerinin) Kuzeyini aldılar.,²²

Wu - huan'lar Doğudan, Wu - sun'lar Batıdan girdiler. Bu hâdise M. ö. 69 'da meydana gelmiştir. Bu bakımdan da Her-

¹⁸ Han - shu, 97 B.

¹⁹ Asiatic studies, 80.

²⁰ Kırgızların yerleri için bk. shf.?

²¹ Han - shu, 54, bu hususta oldukça efsanevi bazı hadiseler anlatmaktadır, Bilhassa Su Wu'nun ilâhi marifetlerini anlatmakta ve sonra Li Ling'in Baykal gölüne kadar çıktığını ve orada Su Wu'yu gördüğünü yazıyor. Tabii bu hadiselerin hepsinin tarihi değeri şüphelidir (De Groot, Die Hunnen, 155, 157).

²² Han - shu, 94 A aynı yer.

mann ve Maenchen - Helfen'in nazariyelerinin ne kadar çürük olduğu görülüyor.

Han - shu 96 A, 15b de şöyle diyor :

"M. ö. 63 den sonraki²³ üç sene zarfında Ting - ling'ler Hsiung - nu'ların (memleketine) girerek haydutluk ettiler. At ve hayvanları sürüp gittiler. Bunun üzerine Hsiung - nu'lar on binden fazla süvari gönderdilerse de birşey elde edemediler."²⁴

Diğer boylarla birlikte ismi geçen Hsin - li boyunu Hsien - pi'lerle birleştirenler varsa da bu oldukça şüphelidir²⁵. Bu boy hakkında şimdilik fazla bir şey söyleyemeyeceğiz. M. e. 176'da Hunların büyük Şanyüsü Çin imparatoruna çok hakimane bir mektup yazıyor. Bu mektubun hemen hemen tam bir metni Shih - chi 110 'da vardır. Shan - yü yaptığı işlerden bahsettikten sonra hâkimiyet altına aldığı boyları sayıyor ve "Yüe - çi'leri ezdikten sonra 26 kiralıklı birlikte Lo - lan, Wu - sun, Ho - chieh'i eğemenliğime aldım," diyor. Sonuncu boy çok tetkike şayandır. Bir defa aynı kavim Bizim Uygur'ların mensup olduğu Kao - ch'ê hegemonyasında da mevcuttur²⁶. Ho karakterinin eski telaffuzu gwa idi. Kao - ch'ê'lardakinin ilk karakteri de gwak, gwek'dir²⁷. Hun devrindekinin ikinci karakterinin eski telaffuzu g'iat, g'iet'dir. To - pa devrindekinin karakteri kuet'dir²⁸. Kao - ch'ê'larınkinin birinci karakterinin sonundaki guttural ikincinin initial gutturalile birleşeceğinden bir kıymeti yoktur. Sondaki "t," ise yabancı dillerdeki "r," karşılığıdır²⁹. De Groot bunları Uygur olarak yazıyor. Halbuki Uygur kelimesi ancak Göktürkler devrinde meydana çıktı. Hem, T'ang devrindeki Çin kaynakları Uygur'ların Dokuz Oğuz'lardan bir boy olduğunu

²³ Metin saltanat devresini vermektedir.

²⁴ Han - shu, 96 A, 15 b; Maenchen - Helfen, Asiatic Studies, 79.

²⁵ k. Wang Jih - wei, Shih - hsüeh chi - k'an, 2, (Oct 1936); Haloun, ZDMG, 1937, 297, 4.

²⁶ Bk. shf. 812.

²⁷ Birincisi için bk. Karlgren, Grammata Serica, 8e; ikinci karakter için: aynı eser, 789 k.

²⁸ Karlgren, Grammata Serica, 486 a.

²⁹ Bunu ilk defa ilmi olarak ispat eden Hirth'dir (Chinese equivalents of the letter *r* in foreign names, J R A S, China br. XXI, 217). T'ang devri için bk. Pelliot, JA, 1934, 32; keza bk. Einige Bemerkungen... OZ, 1916-18, 84. De Groot, Die Hunnen, 47.

kaydediyorlar. Bununla beraber Göktürk yazıtlarında bir de Uy-hur oymağı geçiyor. Fakat ancak bir defa geçen bu oymak o kadar önemi de haiz değildir. Bu hususları yerleri geldikçe derin olarak inceleyeceğiz. Yalnız şunu söylemek istiyoruz ki De Groot'un yaptığı bu birleştirme oldukça tehlikelidir. Hem birinci karakterinin eski telaffuzu da bir gutturalle başlamaktadır. Bunu izale de o kadar kolay değildir. Bununla beraber "U," ile başlayan bir diğer varyant da elimizdedir. Fakat T'ang devrinde ve daha evvel gene inisyel guttural ile yazılmasına karşı ne diyebiliriz? Bütün bu problemler bizi De Groot gibi peşin neticelere varmadan alıkoymuyor. İsdan sonraki devirlerde, ta altıncı yüzyıla kadar Güney Rusya tarihini işgal ve temsil eden birçok Türk boyları görülmektedir. Bunlar, birbirini takiben güney Rusya'yı işgal etmişlerdi. Bunlardan birincisi Hun'lardı. Bunların Chih-chih Şanyünün emrindeki Hsiung-nu'lar olduğu malûmdur. Onların doğusunda bulunan ve Attila devletinin inkirazından sonra faaliyete geçen Saragur, Kutrigur, Onogur, Ogur gibi Gur la nihayetlenen birçok boylar vardır.

Chih-chih Hunlarının doğusundaki kavimler arasında da Ho-chiehler vardı. Bu Türk boyunun son eki de -Gur'dur. Bu sebeple Çin kaynaklarıyla batı kaynaklarının donnelerini birleştirerek bu kavme ve ona bağlı boylara Ugur diyebileceğimizi ümit ediyorum.

A — Töles boylarının dağılması ve Batı boyları

M. e. 50 ve 49 senelerinde Ho-han-yeh ile Chih-chih Shan-yü arasındaki mahut anlaşmazlık neticesinde Orta asya boyları birbirine karışıyor. Bir kısmı Chih-chih Shanyü ile batıya, diğer kısımlar ise Ho-han-yeh ile Çin hâkimiyetine giriyorlar. Bu devirdeki kabilelerin yayılışının tespiti bize birçok ip uçları vermekteyse de maalesef elimizde pek az malzeme vardır.

1 — İlk Ugur'lar ve diğer boylar

Chih-chih Shan-yü evvelâ Wu-sun'ları hâkimiyeti altına alıyor³⁰. Han-shu 94 B bu hususta şöyle diyor:

³⁰ Han-shu, 94 b, 2 b.

"... Chih-chih (shan-yü) Wu-sun'ların askerlerinin çokluğunu gördü; fakat elçisini geriye almadı ve askerlerini sevkederek bir girişle taarruz yaptı ve Wu-sun'ları mağlûp etti. Bundan sonra da kuzeye döndü ve Wu-chieh'lere taarruz etti. Wu-chieh'ler teslim oldular. (Sonra) kendi askerlerini idaresine alarak Batıya (yollandı) ve Chien-kun'lara taarruz ederek hakimiyet altına aldı. (Ondan sonra) kuzeye döndü ve Ting-ling'leri (hakimiyet altına aldı). Bu üç memleketi hakimiyet altına aldıktan sonra bir kaç defa asker göndererek Wu-sun'lara taarruz etti³¹ ve mükemmel zaferler kazandı. Doğuda Chien-k'un'dan Shan-yü'nün sarayına 7000 lidir.

Güneyde Ch'ü-shih'e³² 5000 li dir,,.

Chih-chih Shan-yü'nün sarayı Talas vadisinde 71 tul ve 43 arz dereceleri üzerindedir³³. Bu duruma göre Wu-sun'larla Güneydoğudan komşu bulunuyorlardı. Wu-sun'lara ait etüdümüzde bu hududu şöyle çizmiştik: Özkent, Jum göl, Son göl ve bu gölün batısındaki silsileleri takiben Suyap nehrinin Pamirden çıkan kolunun ısığ göle en yakın yeri, Suyap, Aladağlar ve bu dağları takip eden silsilelerdi. Bu duruma göre Wu-chieh'lerin ili havzasında olmaları lâzım gelir. De Groot onları Tarbagatai, Semipalatinsk ve Kobdo'ya yerleştiriyor. Kırgızların da İrtiş bölgesinde olabileceklerini ümit ediyor³⁴. Artık bu devirdeki Ting-ling'lerin yerleri Gerek Hermann ve gerekse diğerlerinin tesbit ettikleri sahalardır. Bizim bu devir hakkında hiç bir tenkidimiz mevcut değildir. Yukarda da bu meseleyi geniş olarak izah etmiştik.

Konumuz bakımından Wu-chieh boyu birinci derecede önemi haizdir. Bu sözün birinci karakterinin eski telâffuzu U o veya U'dur³⁵. Bu karakter, bundan evvelkilerine nazaran biraz de-

³¹ Maenchen-Helfen'in tercümesinde «müteaddit defalar» kelimesi eksiktir (Asiatic Studies, 59). De Groot'un tercümesi çok mükemeldir. (Die Hunnen, 221).

³² Doğu Türkistandaki Çin merkezi.

³³ Bk. De Groot, Die Hunnen, 229; Dubs, American Journal of Phil. 62, 3, June, 19, 322.

³⁴ De Groot, Die Hunnen, 221; Bahaeddin Ögel, Wu-sun'lar ve sınırları, D. I. C. Fakültesi dergisi, Sayı 4 (1948).

³⁵ Karlgren, Analytic dictionary, 1288; Grammata Serica, 61 a.

gişiktir. İkinci karakterin eski telâffuzu g'iet, g'iat'dır³⁶ Sonda-
daki "t,,lerin genel olarak yabancı sözlerdeki "r,,lere tekabül
ettiğini biliyoruz. Bu vaziyette Ukır veya Ugur şeklinde bir ke-
limeye kalbetmek güç ve çok tehlikeli bir iş olmayacaktır. Yoksa
De Groot'un zannettiği gibi Uygurlar'la aynı değildir. Zira
Uygur kelimesi muahhardır. Ugur'lar malûm olduğu üzere Attila
Hunlariyle Avrupaya geçmişlerdi. Hun'lar önden gidiyorlardı. Bu-
rada da en batıdaki kavim Chih-chih Hunlarıdır. Ugor'lar onların
doğusunda bulunuyordu. 463 de Ugor'lar Sabirlerin doğudan it-
mesile Onogurlarla birlikte Volgayı geçiyorlar³⁷. Marquart,
bu Ugor'ların Uygur'lar olduğunu söylüyorsa da³⁸ bunların
Uygur devletini kuran kabile ile aynı olmayacağını esas tölesleri
incelerken göstereceğiz, Kavimler muhaceretinden ve Attilanın
devletinin yıkılışından sonra -gur son ekli bir çok kavimler
ortaya çıkıyorlar³⁹. Bütün bu boyları tek birliğe idhal imkân
dahilindedir.

Ugurların Ho-Han-Yeh'in egemenliğine girmeleri :

M. ö. 35 tarihlerine doğru hatta biraz daha sonra Ho-han-
yeh Shan-yü'yü kuvvetlendiren Çinliler Chih-chih Shan-yü üzerine
sevkediyorlar. Ho-han-yeh Chih-chih'i püskürtüyor ve Hu-
chieh, Chien-k'un ve Ting-ling'leri hâkimiyeti altına alı-
yor⁴⁰ Burada Ugur saydığımız kavim gene eski yazılışıyla yazıl-
mıştır. Artık bundan sonra bu üç kavim hep bir arada zikre-
dilecektir.

Ugurlar (Wu-chieh?) hakkında M.ö. 57 tarihlerine ait çok önemli
diğer bir kayıt daha vardır. Bu da Han - shu 94 B dedir :

³⁶ Karlgren, Grammata Serica, 31a n; Analytic dictionnary, 73.

³⁷ Marquart, Die Chronologie der alttürkische Inschriften, 88.

³⁸ Chronologie, 26; Bahaeddin Ögel, Apurım, Belleten, 33, s. 63. vd.

³⁹ Bu hususta bak. Bahaeddin Ögel, Apurım, aynı yer.

⁴⁰ Meşhur Çin generali Chên-t'ang 36 senesinin son baharında Chih-
chih Şanyü'yü bertaraf etmek üzere yola çıkar. Ve bu suretle Chih-chih şanyü
mağlup olur. Yukarıdaki hadise Chên-t'ang'ın seferinden evvel olmuştur. Chih-
chih şanyü Ho-han-yeh'in arazisine saldırmıştı. Hakikaten Ho-han-yeh de bu
zamanda Çin hakimiyetine girmiş bulunduğundan çok zayıf bulunuyordu. Fakat
Çin efendileri Ho-han-yeh'e oldukça fazla bir yardım yaparak Chih-chih'i mağlup
ettirdiler (De Groot, Die Hunnen, 226).

“Bu zamanda (M. ö. 56)⁴¹ Batı bölgelerindeki Ho-chieh kralı I-li Tan-ho'su ile gelerek Sağ Hsien prensinin (beylerbeyi) Wu-chia Shan-yü'sü olmak istediği (iftirasiyle) gözden düşürmek için ithamda bulundular. (Bunun üzerine) T'u-ch'i Shan-yü, Sağ Hsien kraliyle oğlunu öldürttü. Sonradan kendisinin hata ettiğini anladı ve derhal I-li Tan-ho'sunu öldürdü. Ho-chieh kralı korkarak kaçtı ve isyan etti. Kendisini Ho-chieh Shan-yü'sü ilân etti. Sağ Wu-chien (Orhon) prensi bunu işitti. Ve derhal kendini Ch'ê-li Shan-yü'sü ilân etti. Wu-chia Tu-wei' kendisini Wu-chia Shan-yü'sü ilân etti ve bu beş Shan-yü birleştiler⁴². T'u-ch'i Shan-yü ordusunu bizzat emrine aldı ve doğuda Ch'ê-li Shan-yü'ye taarruz etti. Tu-lung-ch'i de Wu-chia'ya⁴³ taarruz etti. Wu-chia ile Ch'ê-li tamamen mağlûp oldular. Ve kuzey batıya kaçtılar. Ho-chieh Shan-yü ile kuvvetlerini birleştirerek 40,000 kişi yaptılar. Ho-chieh Shan-yü ile Wuchia Shan-yü, Shan-yü'lük ünvanından vazgeçtiler. Hepsi kuvvetlerini birleştirdiler ve Ch'ê-li Shan-yü'ye tâbi oldular. T'u-ch'i Shan-yü bunu işitti ve Sol büyük general ile Tu-wei generali 40,000 süvari ile birlikte (memleketinin) Doğu kısmının âsâyişini teminle meşgul oldu. Ho-han-yeh Shan-yü idaresine bizzat 40,000 süvarilik bir ordu alarak batıya doğru Ch'ê-li'ye taarruz etti. Ch'ê-li Shan-yü tam birmağlubiyete uğradı ve kuzey batıya kaçtı. T'u-ch'i Shan-yü bu sırada güney batıdan çekildi ve Hsi-tun'da yerleşti⁴⁴.”

Çinceden Türkçeye tercüme ettiğimiz bu çok önemli vesika Büyük Hun devletinin parçalanış ve kardeş kavgaları sıralarına aittir. Tercüme ettiğimiz bu vesikanın mahiyetini o zamanı iyi bilmeyenlerin ve hattâ hususî olarak çalışmayanların anlamaları oldukça müşküldür. Ho-han-yeh Shan-yü 58'de bir seferden döndükten sonra Ho-t'u-wu-szu'yu ki büyük kardeşidir - yeni bir

⁴¹ Ho-han-yeh Shan-yü 58 de T'u-ch'i vesairenin tayiniyle meşguldür. Kışın bu işleri yapar. Han-shu'da ertesi senenin sonbaharı deniyor ki bu, 56 nın sonbaharıdır. Mevzubahs hâdise bu zamanda oluyor. Bk. 94 A, 1 a.

⁴² Shan-yü'ler şunlardır: 1. Ho-chieh; 2. Wu-chien; 3. Ch'ê-li 4. Wu-chia; beşinci Shan-yü'yü bilmiyoruz.

⁴³ Bu adam aslen Çinlidir. Bu hususta bk. De Groot, 204.

⁴⁴ Han-shu, 94 B, 1 a - b.

mevkiye geçiriyor. Bundan sonra Ho - t'u - wu - szu, Sağ Hsien pirenisini öldürmek istiyor. İşte bu niyetten sonradır ki iki grup meydana geliyor. Birincisi Ho - han - yeh ve kardeşidir. Diğeri ise Sağ Hsien pirenisi, Tu - lung - ch'i ve Chi - chu pirenisi idi. Chi - chu pirenisini T'u - ch'i yapıyorlar ve bu zat Ao - han - yeh'i mağlûb ediyor. Vesikamızda da sık sık ismi geçen bu zat epey rol oynamıştır. Shan - yü'lük bu zata geçer.

Bu duruma göre Ch'ê - li, Orhon bölgesinde bulunuyordu ve T'u - ch'i'nin Doğu bölgesini teşkil ediyordu. Tu - lung - ch'i de Sol Ch'ia - chü idi. Bu durumda onun da Doğuda bulunması ve dolayısıyla Wu - chia'nın da Doğuda aranması lâzım gelmektedir. ⁴⁵

Chih-chih Shan-yü'nün Wu-chieh'lerle olan münasebetlerini incelerken Wu-chieh'leri belgelerin durumu icabı İli nehri civarına yerleştirmiştik. M. ö. 56 da bir İli eyaleti mevcut olduğuna göre *Wu-chieh'lerin daha kuzeyde yani Çungarya ile Semipalatinsk arasında olmaları icabeder.* Bundan başka Wu-chieh'lerin Sağ Hsien pirenisiyle uğraşması da bunu teyid eder. Zira bu prensin yeri Altay'dadır.

2 — Kuzey ve Çin Ting - ling 'leri

Yukarıda Ting-ling'lerin bir parçalanış ve dağılıp devri kabulü lüzumu üzerinde durmuş ve bir çok delillerle bu görüşü müdafaa etmiştik. Batı ve Doğu Ting-ling'leri olmak üzere iki zümre meydana gelmişti. Bunları ayrı ayrı inceleme zarureti vardır. İncelemelerimizi gene Batı boylar üzerinde devam ettirecek olursak bilhassa Wei-lüeh'de Ting-ling ve komşuları hakkında çok enteresan bilgilere rastlıyabiliyoruz. Chavannes'in Fransızcaya çevirdiği bu belgenin yeniden tercümesini fazla ve lüzumsuz buluyoruz. Yalnız şunu da ilâve etmek isteriz ki Ting-ling'ler üzerinde monografi yapan müellifler bu metinden tam olarak istifade etmemişler ve hatta Chavannes'in tercümesini tamam okuma zahmetine bile katlanmamışlardır. Bunların başında herhalde Maenchen Helfen gelir ⁴⁶.

⁴⁵ Lu-lung-chi için bk. root, De G204, 208.

⁴⁶ Wei-lüeh metninden De Groot da istifade etmişse de bu bu istifade ancak metnin tercümesi suretiyle olmuştur. Yoksa tahlil ve tetkik yapmış

Wei-lüeh'e göre Ting-ling'lerin devleti Kang-chü'nün (kuzeyinde)⁴⁷ idi. 60 bin seçme askerleri vardı. (Halk) çobanlıkla geçiniyor ve sürülerini takip suretiyle yer değiştiriyorlardı. Tanınmış zerdeva kürkleri ve diğer neviden mavi-beyaz ve beyaz kürklerle ihraç ediyorlardı. Üç devletten biri olan -ki bu devletler Chien-kun, Hu-tê, Ting-ling'dir - Chien-kun onların ortasında bulunuyordu. Hepsi An-hsi nehrinden 7000 li uzaklıkta idiler⁴⁸. Orada Hsiung-nu Shan-yü'sünün sarayı bulunuyordu. Güney tarafta Chü-shih'in⁴⁹ altı kiralığına 5000 li uzaklıktaydılar. Güney batıda bu üç devlet Zerefşan K'ang-chü hududuna 3000 li uzaklıktaydı. Batıda K'ang-chü kıralının merkezine 8000 li uzaklıktaydı⁵⁰. Metin, çok enteresan şu bilgiyi de veriyor:

değildir. bk. De Groot, Die Hunnen, O. Maenchen-Helfen metni tam okuyamamıştır. Eğer okusaydı iktibas ettiği metinden sonra Ting-ling'ler hakkında Monografi yapan bir bilgin gözünden kaçması imkânsız bilgiler vardı. Bk. Harvard Journal, of Asiatic Studies, 80.

⁴⁷ K'ang-chü Han devrinde, sonradan T'ang devrinde olduğu gibi Semerkand'la aynı değildir. Daha ziyade Sir Derya'nın güneyini ifade ediyordu. Bu husus için bk. (De Groot, Westlande, 103); K'ang-chü'nün tarifi ve bu bölgenin esaslı coğrafyası için bk. (Hirth, Über die Wolga Hunnen und Hiung-nu, S B A W, 1899, 245 vd.) Türkoloji bakımından, (Nachworte, Radloff, Die Inschriften, II, 86 n.); Bilhassa Marquart'ın Yakınşark kaynaklarıyla mukayeseli olarak yaptığı çalışmalar çok kayde değer (Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, 83 vd.; OZ VIII, 292; Die nicht slawischen, Ausdrücke in der bulgarischen-Fürstenliste, T'P', XI, 661). Göktürk yazıtlarındaki kayıtlara göre gene bk. Marquart, Die chronologie der Alttürkischen Inschriften. Shiratori ise bu kelimeyi Peçenek'lerin Kenger kabilesinin ismiyle birleştiriyor (A Study on Su-tê or Sogdiana, Toyo Bunko, No. 2, 84-90, Chapter I, K'ang-chü distinguis hed from Sogdiana). Toharistanla tefriki için bk. Marquart, Eranşahr, 214 vd.

⁴⁸ İkinci karakterin değiştirilmesi suretile Wei-lüeh'de kaydedilen bu nehir, fikrimize göre An-hou'dur. Han devri tarihlerinde An-hou kelimesi Orhon için kullanılmıştı (De Groot, Die Hunnen, 61, 178; A. Hermann, Die Gobi im Zeitalter der Hunnenherrschaft, Hyllningsskrift Tillägnad Sven Hedin, 140).

⁴⁹ Barköl ve Turfan bölgesile bu yerlerin kuzey bölgesini ifade eden coğrafi bir tabirdir. Bk. Hermann, Atlas, 24; bu kelime için bk. De Groot, Die Westlaude, 25-26. Mana ve mefhum için bk. Franke, Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikutşahri bei Turfan, APAW, 1907, 30.

⁵⁰ K'ang-chü'nün merkezi meselesi oldukça karışık ve münakaşalıdır. Bk. Shiratori, A study, Toyo Bunko, II, 90; keza bk. De

"Bazıları Wu-sun'ların Batısında bulunan bu Ting-ling'leri Kuzey Ting-ling'leriye aynı sayarlar. Fakat onlar ayrı kavim olmalıdırlar. Bundan başka Hsiungnu'ların Kuzeyinde Hun-yü, Chü-shih, Ting-ling. Ko-kun, Hsin-li kırallığı da vardır. Kuzey denizinin hemen hemen güneyinde bulunan Ting-ling'lerin Wu-sun'ların batısında bulunan Ting-ling'lerle aynı olmadığı aşikârdır.,⁵¹

Wei-lüeh'in bu veciz ve modern fikirleri nedense takdirle ele alınıp gözden geçirilmemiştir. Bundan sonra Wei-lüeh'in bu kaydına dayanarak doğudaki Ting-ling'lere Kuzey Ting-ling'leri diyeceğiz.

Yaptığımız incelemeler neticesinde Wu-chieh'lerin M. e. 56 da İrtiş ve Semipalatinsk boylarında; M. e. 49 da ise İli boylarında yaşadıklarını tespit etmiştik. Wu-chieh'lerin batısında Kırgızlar bulunuyordu. Kırgızların Kuzeyinde de Ting-ling'ler vardı⁵². M. e. 49 a ait olan bu tasvire göre Kırgızlar Kazakistan bölgesinde idiler. Zira bu tarihte Wu-chieh'ler İli ve Balkaş kenarında idiler. Hermann meşhur atlasında bunları biraz daha kuzey batıya yerleştirmiştir⁵³. Wei-lüeh'in kaydı M. s. 3. asrın ortalarına aittir. İki ve hatta üç asra yakın bir zaman zarfında bu boyların batıya kaymaları normaldir. Kırgızların batılarında bulunan Chih-chih Shan-yü'ye mensup Hun'lar takriben M. e. 45 senelerinde

Groot, Westlande, 103, 107. Civardaki devlet merkezleriyle de karıştırıldığı görülür. Bu merkezlerin münakaşası için bk. S. Lévi, Notes sur les Indo-schytes JA, 1897, 119. E. Specht, Les Indo-Schytes, JA, 1897, 158 vd. Klasik kaynaklara göre A. Berthelot, L'Asie Ancienne, centrale et Sud-orientale, 1930, 191 vd.

⁵¹ Chavannes, Les pays d'Occident d'après le Wei Lio, T'P', 1905, 560.

⁵² Han-shu, 94 B, 2 b. Çin kaynakları coğrafi tariflerde batısında şu vardı, doğusunda şu vardı diye sayar. Fakat bunları hiçbir zaman muayyen bir yeri göstermek için belge olarak saymak doğru değildir. Yüzlerce kilometrelik boş veya başka boylarla iskân edilmiş bir araziyi sükûtle geçebilir. Bir boya ait arazi diğer boyun kuzeyinde uzadığı gibi doğusunda da bir kısım bölgeyi kaplayabilir. Bu sebeple muhtelif yönlerden inceliyerek hudutları çizmeğe çalışmalıdır.

⁵³ Atlas of China, 27, 2; Ting-ling'leri Semipalatinsk'e yerleştirir. Hu-chieh'ler ise Çungarya güneyindedirler. Bizim incelemelerimize göre sonuncu iskân yanlış tesbit edilmiştir.

Yayıık nehri boylarına ve Hazar denizi Kuzeylerine geçmişlerdi⁵⁴. Arkadan gelen daimî tazyik, onları Chih-chih'in arazisine atmıştı. İtil ve Yayık boylarındaki Hunlar ancak M. s. 300 den sonra siyaset sahnesinde görünüp 375 de Balkanlara indiklerine göre Kırgız ve Ugor grupları da üçüncü asrın ortasından evvel mevzubahs bölgelerden Hazar kenarlarına çıkamazlardı. Bu duruma göre Kırgızların batısında yani *Ting-ling'*ler, *Balkaş gölünün Kuzeylerinde oturuyorlardı*.

Herhalde *Ting-ling'*lerin Doğu hudutları Altaya kadar uzanıyordu. Ancak bu suretle Chü-shih'in Kuzeyinde olabilirler. Orhona 7000 li uzaklıkta, Chü-shih'e ise 5000 li de idiler. Bu sebeple Çungaryada da bulunamazlardı. Zira bu bölge Chü-shih'e 5000 li uzaklıkta değildi. En yakın oldukları yer K'ang-chü hudutlarıdır. Buraya 3000 li mesafede idiler.

San-kuo-wei-chi'nin Kuzey *Ting-ling'*leri diye bahsettiği *Ting-ling'*lere Çin'in Kuzey kısımlarında büyük rol oynamış olan boyları da katacağız. Bunlara ayrıca Batı *Ting-ling'*leri diye bir ad takmayı fazla buluyoruz. Bu zamanda kuzeyde ve Baykal kenarlarında *Ting-ling'*lerin bulunup bulunmadığından haberimiz yoktur. Bu sebeple Batı grubu diye üçüncü bir grup meydana çıkarmak doğru olmayacaktır.

Çin'in Kuzey kısımlarında rol oynayan *Ting-ling'*ler hakkında Maenchen-Helfen biraz çalışmış ve bir miktar malzeme bulmuştur. Fakat mevzubahs bilginin malzemesi tam değil ve oldukça nokсандır. Sayın Prof. W. EBERHARD bu boy hakkındaki not ve fiş muhtevalarını vermek lutfunda bulundular. Bu iki malzeme birbirini tamamlamaktadır. Genel duruma bakarak ve büyük siyasî olayları da ihmal etmiyerek bu boyların tarihini yeniden yazmak bize düşmektedir. Bu sebeple bizim rolümüz nihayet bir sentez yapmadan ileriye geçmiyecektir.

Maenchen-Helfen'de bulunmayan ve Çin'in Kuzeyindeki *Ting-ling'* boylarına ait bilgiler Hou Han-shu'dadır. Kuzey Hsiung-nu'lardan bahsedilirken Hsien-pi ve *Ting-ling'*leri ür-

⁵⁴ Hunların Avrupa'ya geçiş tarihleri için bk. Hirth, Ueber Wolga-Hunen und Hiung-nu, Sitz. d. Bayerisch. Akad., 1900, 245. Bundan başka birçok tarihsel ve kültürel etüdler de vardır. Şimdilik ana eser olarak Hirth'inki başıdır.

küttüklerinden bahsederler⁵⁵. M. s. 150 de Hsiung-nu'ları bir nevi hakimiyetlerine alan Hsien-pi'ler daha evvel Jao-lo suyu kenarlarında idiler⁵⁶. Bununla beraber bu kaydın Kuzey Ting-ling'lerine ait olabileceğine çok ihtimal vermiyoruz. Zira bu sırada Kuzey Hunlarının Batısında Ting-ling'ler, Doğusunda ise Hsien-pi'ler bulunuyordu. Ting-ling'ler, Wang Mang zamanında Çine geliyorlar ve general Yen Yü onları Tai-chün'e yerleştiriyor⁵⁷.

Kuzey Şansi ve Güney Cahar bölgesinde uzun zaman kaldılar. Ting-ling'lerin nerelerde oturduklarını tespit edebiliyoruz.

Pao-ting civarındaki Chun-shan'da oturan Ti La⁵⁸ isimli bir Ting-ling, Shih-lo'ya isyan ediyor. Çünkü bu sırada Lo'nun arazisindeki bütün mahsul çekirge tarafından tahrip edilmiş ve kıtlık başlamıştı. Buna rağmen Lo süvarilerle taarruz ederek kız ve kadınlarını tutsak olarak alıyor⁵⁹.

M. s. 232 de Êrh-chan isimli bir Ting-ling⁶⁰ Hsien-pi'lerle birlikte Çin sarayına geliyor ve imparatora atlar takdim ediyor⁶¹.

Hsien-pi şeflerinden Mu-jung Chün ile müttefik idiler⁶². Bununla beraber Ting-ling ve Töles'lerin M-ujung arazisini istilâ ettiklerinden bahsedilir⁶³. Malûm olduğu üzere Fu-chien isimli Tibetli Şef uzun mücadeleler neticesinde Mu-jung'ları mağlup etmişti⁶⁴. Ting-ling'lerin Ti-pin adlı şefi Fu-chien'e tabi oluyor. Fu-chien de onu T'ien-chin'in kuzey batısında Hsin-

⁵⁵ Hou Han-shu, 119, 5 b.

⁵⁶ Hou Han-shu, 268, 110 b c, keza bk. Hermann, Atlas 22-23.

⁵⁷ Bu hadiseler için bk. Hou Han-shu, 120, 2 a; H. H. Stange, Die Monographie über Wang Mang, 272, 274 vs.

⁵⁸ Bu şefin isminden Maenchen-Helfen bahsetmemiştir: s. 84; Chin-shu. 104: 1357 a. ayrıca bir de Ti Liao vardır ki bu zat Chin sülâlesine müthiş bir taarruzda bulunmuştu. Kendisi Ting-ling'di, Bu iki şahıs birbirine karıştırılmamalıdır (Chin-shu, 74: 1275 c).

⁵⁹ Bu tutsakların taarruz ve harple alındığını zannetmiyoruz. Her halde Ting-ling'lerin karargâhta bulunmalarından istifade edilmiştir.

⁶⁰ San-kuo-Wei-chih, 3, 3 b.

⁶¹ Bu zatın hangi Ting-ling'lere mensup olduğunu bilmiyoruz. Yalnız Hsien-pi'lerle geldiğine göre batılı olmasa gerektir. Bu mesele şüphelidir.

⁶² Bu şahıs için bk. Franke, Geschichte, II, 78; III, 248.

⁶³ Chin-shu. 110: 1368.

⁶⁴ Bu zat için bk. Franke, Aynı eser, II, 80 vd.

an'a yerleştiriyor⁶⁵. Ch'in devletinin yıkılmasıyla Lo-yang'daki Ting-ling'ler şefleri Ti-Pin idaresinde isyan ettiler. Mujung Ch'ui ile birleşerek Chin ordusunu mağlup ettiler. Ti-pin kendini Ho-nan kralı ilân etti. Bilâhere Mujung'ların da kafa tutması üzerine Ch'ui tarafından öldürüldü. 392 de Ti-pin'in oğlu Ti Shao Ch'ui tarafından mağlup edildi⁶⁶. Ting-ling'lerin içinde Çinli kaçaklar vardır⁶⁷. Maenchen-Helfen'in Toba devrine ait malzemesi hemen hemen hiç denecek derecededir. Esasen diğer malzemenin de Wang Jih-wei'in etüdünden çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Prof. Eberhard'ın notları bu boşluğu doldurmaktadır. 397⁶⁸ ve 399⁶⁹ da olmak üzere Toba devrinin başlangıcından sonra Liu Yü ile birleştirdikleri görülür⁷⁰. 447 de 3000 kadar Ting-ling ailesinin Anchou'dan kaldırılarak hükümet merkezine yerleştirildiklerini biliyoruz⁷¹. 451 e ait bir kayıta T'ai-wu An-hui'deki Hsü-i'yi elde ettikten sonra Ting-ling'lerden ne kadar çok katledilse o derecede memnun olacağını izharla bu suretle Chung-shan'daki Chao eyaletini⁷² haydutlardan kurtaracağını söyledi⁷³.

⁶⁵ Chin-shu, 113: 1374a: aynı zat için bk. 114: 13-76a; Ti-pin kelimesini Toba kabilesi Tou-pin ile birleştirenler vardır (Maenchen-Helfen, 86).

⁶⁶ Bu zat için bk. Franke, Geschichte, II, 102; 376 senelerinde yaşamış olan diğer bir Ti-chao'nun sarayında ise bir harem bulunduğuna da kaydedilmektedir (Shou-shen-Hou-chi, 9, 1a).

⁶⁷ Chin-shu, 124: 1394c.

⁶⁸ Wei-shu, 2: 1906b.

⁶⁹ Wei-shu, 2: 1907a.

⁷⁰ Liu Yü için bk. Franke, Geschichte, III, 271; bu hâdise için bk. Wei-shu, 3: 1908d.

⁷¹ Wei-shu, 4b: 1913a.

⁷² Ho-pe'i'nin batısındaki Chao-hsien'dir. Ting-ling neslinden gelenlerin hemen ekserisinin isimlerinin başında Ti vardır. Prof. Eberhard'ın lütfettiği notlarda şunlar vardır: Ti Tu, Ti Ch'iao, Ti Chiu, Ti Mêng-ch'iao, Ti Min vs. Liao-tung'da Ting-ling Wei isimli bir şahıs rastlamaktayız (Shou-shen Hou-chi, I, 1a). Prof. Eberhard'a göre bu, Ting Ling-wei şeklinde de olabilir. Çünkü bu sıralarda Liao-tung'da Ting soyadı çok revaçta idi.

⁷³ Bk. Maenchen Helfen, 85.

400 ile 450 arasında sık sık isyanların baş gösterdiğini görüyoruz. Muhtelif şehirlerinde yerleşmiş bulunan Ting-ling'ler isyan ediyorlardı⁷⁴. Bu şehirlerin hemen hepsi Şansî'dedir.

Kansu da bile Ting-ling'lere raslamaktayız⁷⁵. Sung sülâlesi zamanında da Ting-ling'lerin bazı rollerine şahit olabiliyoruz. Fakat bizim konumuz için enterasan ve alâka çekici vasfını kaybettiğinden artık fazla bilgi vermeği lüzumsuz buluyoruz. Esasen muahhar Ting-ling'ler Mao-tun devrindeki hususiyetlerinden çok uzaklaşmış ve bizim Töles grupları ile de ilgileri kalmamıştı.

Netice olarak diyebiliriz ki Töles gruplarının bir kolu olan *Ting-ling'ler*, *hsiung-nu'larla birlikte çine girmişler ve uzun zaman varlıklarını koruyabilmişlerdi*.

B — Kao-ch'ê'ler

Etüdümüzün başlangıcında Ting-ling'leri incelemiş ve bu boyların mahiyet ve tarihini devre devre görmüştük. Aynı boyların tarihi, bir zaman sonra Kao-ch'ê ismiyle Çin tarihlerinde anlatılmağa başlanmaktadır. Daha sonra aynı oymak grupları Töles adile adlandırılacaktır. Zaten Wei-shu 91 ve Pei-shih 98 bu hususta sarîh bilgi vermektedirler:

"Kao-ch'ê'ler eski Kırmızı Ti'lerin neslinden,⁷⁶ geri kalan kısımlarındandırlar. Onların ilk adları Ti-li⁷⁷ idi. Kuzey bölgelerde (iken adları) Ch'ih-lo idi⁷⁸. Bütün Çinliler onları Kao-

⁷⁴ Bk. Wei-shu, 5: 1914 b; 33: 1979 a vs.

⁷⁵ Chin-shu, 87: 1308 c; San-kuo Wei-chih, 15, 16 a. Şanside oturdukları şehirler Wei-shu'nun şu bentlerindedir: Ching; 5: 1914 b; Chao-hsün: 26: 1965 d; Mi-Chou ve Wên-chou: 29: 1970 c; Ting-chou: 30: 1973 d; Hsi-shan: 51: 2013 d vs.

⁷⁶ İsadan önce onuncu asırdan sonra meydana çıkan bu boyadları kuzeydeki bir kısım Türk kitlelerine toptan verilen bir isimdi. Chou devrinde sık sık Çin'e taarruz ederler; meselâ: Ch'un-ch'iu, Hsüan, 16.

Kırmızılık onun, cihetine göre verilmiş bir zyklus tabiridir. Nitekim beyaz Ti'lere de rastlamaktayız (Ch'un-ch'iu, 8). Bu Ti'lerin Çine çoğu zaman galebe çaldıkları da olurdu (Tso-chua'n Hsüan, 6).; Bu tasnifler, etnik bakımdan üzerinde iyi çalışılmadıkça bize faydalı olmaktan uzaktır. Bk. Çin'in Şimal komşuları, s. 117 vd.

⁷⁷ Ting-ling sözünün bir ayrı varyantıdır.

⁷⁸ Töles sözünün bir varyantıdır.

ch'ê veya Ting-ling sayarlar. Onlar, Hsiung-nu'larla aşağı yukarı aynıdır. Fakat zamanla küçük farklar meydana geldi. Onların atası Hsiung-nu'ların yeğeni idi,⁷⁹.

Bu belge, bizim başlangıçtan beri ispata çalışageldiğimiz iddialarımızı teyit etmektedir. Ting-ling veya Töles grubu Hun grubundan ayrı idi. Aynı ayrılığa Göktürklerle Uygurlar arasında da rastlıyoruz. Çağatay lehçeleriyle Oğuz lehçelerinin arasındaki farklar nereden geliyor? İşte bu iki grubun derin olarak tetkiki bize bu problemlerin de aydınlanmasına imkân verecektir. Burada yeğenden ziyade "damat," kelimesini kullanmak daha yerindedir. Wei-shu devamla şöyle diyor:

"Bu ırkın aileleri şunlardır: Ti, Piao-ho, Hu-lü, Chieh-pi, Hu-ku, I-ch'i-chih'dir."

Kaynaklarımız Kao-ch'ê'lerin o zamanki iktisadî ve içtimaiî durumunu şöyle anlatıyorlar:

"Onlar, beğendikleri su kenarlarında ve meralarda dolaşırlar. Elbiseleri deridir. Et yerler. Sığır ve koyun gibi hayvanları Juan-juan'larınkilerle aynıdır. Yalnız arabaları yüksek ve tekerlekleri büyüktür.

Bunlardan çoğu göçerek Lu-hun denizinin Kuzey-batısına 109'dan fazla li uzaklıkta bulunan bir yere geldiler. Kabileleri kuvvetli ve çoktu. Juan-juan'larla daimi olarak düşmanlık güttüler. Bundan başka Çin⁸⁰ devletinde daimî olarak haydutluk ettiler⁸¹.

Yukardaki belgeden öğrendiğimize göre Wei yani Toba devrinden evvel Kao-ch'ê'ler Lu-hun denizi kenarlarında oturuyorlardı. Lu-hun kelimesinin Lukçun'la aynı olabileceğini ümit ediyorum. Lukçun kelimesi Han devrinde de geçmektedir⁸². Kao-ch'ang 640 dan sonra bu adla anılmıştır⁸³. Bugünkü Turfanın yanında. Marco Polonun Çin edisyonu Cing'in ile aynı yer olduğunu söylüyor⁸⁴. Kao-ch'ê'ler da esas itibari-

⁷⁹ Wei-shu, 91. 2131 a; Pei-shih, 98, 3027 a.

⁸⁰ Pei-shih'de Wei yani Toba devletinde denmektedir.

⁸¹ Wei-shu, aynı yer, 2131 b; Pei-shih, 3047 b.

⁸² Han devrindeki Lukçun için bk. De Groot, Westland, 170.

⁸³ Chavannes, Documents, 310.

⁸⁴ Charignon, Livre de Marco Polo, 1, 144. Ta-la kelimesini de Töles'le birleştirmektedir ki bu ayniyetin doğruluğuna pek inanmıyorum. Bk. aynı eser, 1, 145.

le Kao - ch'ang civarlarında rol oynuyordu. Kao - ch'ê grubu esas itibarile göçebe olduklarından muayyen bir yer tespiti imkânsızdır. Bununla beraber şunu da söyleyebiliriz ki Kao - ch'ang, bir nevi Juan - juan'larla Kao - ch'ê'lar arasında hudut şehirligi yapmıştır. İki nüfuz daima burada çarpışmıştır. Kao - ch,ang bu günkü Turfan demektir.

1 — İlk haberler

Onlar hakkında ilk tarihî kayıtlar şöyledir :

"T'ai-tsu onlara bizzat raarruz etti⁸⁵. Ve bütün kabilelerini büyük bir bozguna uğrattı. Bundan sonra T'ai-tsu tekrar Jo-lo suyunun batısına geçti⁸⁶ ve Lu-hun denizine kadar ilerledi. Arabadan inerek hafif süvari ile kuzey batıya geçip 100 li'den fazla yürüdü. Taaruz etti ve onları mağlup etti. İnsan, at, sığır, keçi olarak 200 binden fazla yağmada bulundu. Onların geri kalan halklarını da Kurt dağında cezalandırdı⁸⁶. (Hepsini) büyük bir mağlûbiyete uğrattı. İmparator buraları gezerek şerefleendirdi. Doğu ve batı yollarını ayrı ayrı takip etmelerini generallerine emretti. T'ai-tsu da altı orduyu bizzat hareket ettirerek orta yoldan gitti.

"100'den fazla li uzaklıkta bulunan bir yere geldiler. Kabileleri kuvvetli ve çoktu. Juan - juan'larla daimî olarak düşmanlık güttüler. Bundan başka (Çin) devletinde daimî olarak haydutluk ettiler.

"T'ai-tsu onlara bizzat taarruz etti. Ve bütün kabilelerini büyük bir bozguna uğrattı. Bundan sonra T'ai-tsu tekrar Jo-lo suyunun batısına geçti. Lu-hun denizine kadar ilerledi. Arabadan inip hafif süvari ile kuzey batıya geçip 100 li den fazla yürüdü. Taarruz ederek onları mağlup etti. İnsan, at, sığır, keçiden 200 binden fazlayı yağma etti. Onların geri kalan haklarını da kurt

⁸⁵ Wei-shu'da Wei Tao-wu denmektedir.

⁸⁶ Jo-shuei Çinlilerin meşhur Shu-ching'inde geçmektedir. (Yü-kung, Mémoires Historique I, 13, n. 4, Legge, Chinese classics, III, 132-133). Bu su T'ang devrinde So-i suyu ile aynıdır. Bu su Baktiryan civarında veya Udyanadadır (Chavannes, Documents, 150). Tabiidir ki metnimizde geçenle bunun arasında bir münasebet yoktur. Bu zamanda T'o-pa devleti Tun-huang'a kadar uzanıyordu.

dağında cezalandırdı⁸⁷. Onları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. İmparator buraları gezerek şereflendirdi. Doğu ve batı yollarını ayrı ayrı takip etmelerini generallerine emretti. T'ai-tsu da bizzat altı orduyu hareket ettirerek orta yoldan gitti. Chia o- jan suyunun⁸⁸ batısında bulunan onların kabilelerini çabucak hırpaladı⁸⁹. Bütün ordular aynı zamanda bulut gibi birleştiler. Onların ayrı halkalardan müteşekkil⁹⁰ 30'dan fazla birliğini mağlûp ettiler. Ayrıca Wei prensi İ de generalleri idaresine alıp kuzey batıya doğru giderek Gobi çölünün (içine) binden fazla Li girdi⁹¹. Geriye kalan ve dağılmış olan yedi kabileyi yeniden mağlûp etti. Kao-ch'ê'lar bundan sonra çok ürktüler. Bütün oymaklar korku içinde titremekte idiler. T'ai-tsu Niu- chua n'ın güneyinde bir av şenliği tertip ettiği zaman, Kao-ch'ê'leri çevirme yapan süvariler olarak kullandı. süvariler ilerlediler ve çevresi 700 li den fazla olan bir çenber yaptılar. Muhtelif cins hayvanlar bunun ortasında kaldılar. P'ing- ch'êng'e kadar sürdüler. (Bu muvaffakiyet üzerine T'ai-tsu) Kao- ch'ê'lerin halkı için bir geyik bahçesi yaptırdı. (Bu bahçe) güneyde T'ui-yin'i takip ederek; kuzeyde: Çin duvarından biraz uzakta Doğuda: Tai-têng'i içine alır. Batı dağlarına gider. Kısa bir zaman sonra Kao-ch'ê'lardan Chih-li-ho⁹², Mo- fu Ts'ih- Li- chien de bizzat 900 den fazla birliği⁹³ sevk ederek Çin hakimiyetine girdi.

⁸⁷ Bu dağın yerini tespit edemedik. Fikrimize göre bu adın Türk aslından geldiği muhakkaktır.

⁸⁸ Chia o- Jan suyunun yerini tespit çok [müskül] bir şeydir Metindeki yazılığında biraz ayrılık bulunmasına rağmen Chia o- ho ile bir yakınlığı bulunacağını ümit etmekteyim. Esasen Chia o- ho, T'ang devrinde Kao- ch' a n g'ın merkezi idi. Bu sebeple Kao- ch'ê'larla ilgisi bulunabilir.

⁸⁹ Bu kelime biraz argoya kaçıyorsa da daha münasibini bulamadığımızdan şimdilik bununla iktifa ettik.

⁹⁰ «Muhtelif kabileler» demek istiyor.

⁹¹ Bu Çince kelime «geçmek» karşılığıdır. Biz burada girdi kelimesiyle tercümeyle daha münasip gördük.

⁹² Ho'nun esas kelimeden ayrı olup olmadığını tespit biraz güçtür. Karabalgasun kitabesinde bu gibi kelimeler alıp karşılığı olarak kullanılıyorsa da burada hiç bir şey söylemeyeceğiz. Mo- fu ise sonraki Türk-Uygur ünvanlarından Ba g a'dır. Eski telâffuzuna gelince birinci karakter Ma k'dır. (Karlgren, Grammata Serica, 638), ikinci karakter ga'dır (aynı eser, 342). Bu durumda Ma k ga, Ba g ga olur ki bizim Türk ünvanıyla ayniyeti ispat edilmiş olur.

⁹³ Bir nevi Çin ölçüsüdür.

Ts'ih-li-chien, kuvveti yaya olan general ve Szu-ma Tsan-chün (yani askeri müfettiş, tayin edildi. vs.,

2 — Chieh-pi oymağı

Göktürk devrinde oynadıkları büyük rollerini göreceğimiz bu kabile T'o-pa devletinde de görülür. Ve bir nevi T'o-pa oymağı olarak sayılmıştır. Wei-shu ve Pei-shih'in Kao-ch'ê bahisleri başlangıçta dağınık olarak nüfuzu fazla olan boylardan bahseder. Bundan sonra devlet denecek siyasi boy birliklerine geçer. Ts'ih-li-chien'in faaliyetinden sonra Chieh-pi'lerin rolünü şöyle hülâsa eder:

“Bundan sonra Kao-ch'ê'lerden Chieh-pi Mo-fu Fan-tou-chien yeniden kendi kabilelerinden 30 dan fazla birliği sevk ederek geldi ve Çin hakimiyetine girdi. Uzaklara kuvvet gönderen general ünvanını aldı. Ve (ayrıca) Szu-ma Tsan-chün de tayin edildi. İmparator onlara maaş ve yiyecek de verdi,”⁹⁴.

Bu metnin değeri T'o-pa ve Kao-ch'ê kabilelerini mukayese ederken kendini göstermişti. Bu asırdaki Türk oymaklarının şefleri isim ve ünvanlarının başına oymak isimlerini de ilâve ediyorlardı. Mo-fu daha sonraki Baga ünvanının müteradifidir. Bahsedilen Çin hakimiyeti Toba devletinden başka bir şey değildir. Demek ki bu oymak bu zamanda Toba hakimiyetine giriyor.

3 — Hu-lü oymağı

Kaynaklarımız Chieh-pi kabilesinden sonra Hu-lü oymağına geçmekte ve şöyle demektedir:

“Juan-juan'ların şefi Shê-lun mağlup edildikten sonra boylarını ve diğer birliklerini toplayarak gobinin kuzeyine gitti. Hu-lü oymağı şefi Pei-ho-li onlara acıdı ve şöyle dedi:

— Shê-lun'nun yeniden topladığı askerler aciz ve atları da azdır. Onun işine bakmak şimdi kolaydır.

“Halkını seferber ederek gizlice onların memleketine ve boylarının arasına bir giriş yaptılar. Kao-ch'ê'lar⁹⁵, bu kolay zaferi görerek körleştiler. Başlarına gelecek felâketi düşünmediler. On-

⁹⁴ Pei-shih, 98 = 3047 b; Wei-shu, 103: 3132.

⁹⁵ Wei-shu, 91: 2131-2.

ların çadırlarını ve evlerini dağıttılar. Karıları ve kızlarla evlenerek rahat bir uykuya daldılar. Ve uyanmak (hatırlarına bile) gelmedi. Shê-lun yüksek bir yere çıktı. Bu vaziyeti gördü. Kaçan ve dağılan tebaasını çağırarak topladı. Ve bu suretle 1000 kişi kadar elde etti. Sabah olunca baskınla onların hepsini öldürdü. Kaçan ve kurtulabilenler onda iki ile onda üçtü. Bu vaziyetten sonra Pei-ho-li gelerek çine (Tobalara) teslim oldu. Ona Mêng-tu kontluğu aselet ünvanı olarak verildi.

“Pei-ho-li şahsen dürüst ve kahraman bir (insandı). Teberiler olarak harp hatlarına girdiği zaman bütün insanlardan bambaşka bir (hususiyet gösterirmiş). Ağlıyan çocukları korkutmak için “— Pei-ho-li geliyor,, derlermiş. Ve çocuk derhal susarmış. Bekâr kızlar şarkı söyledikleri zaman söyle derlermiş:

“İyi bir koca arıyorsanız, (aradığımız) Pei-ho-li gibi olsun,,

“Saadet ve felâketin gelip gelmeyeceğini doğru olarak söylemiş. Halk üzerine bu kadar büyük bir tasir bırakmış. Ve “elli fal çubuğunu,, çok iyi kullanmış. Bundan dolayı Çin sarayında büyük bir itibar kazandı. Hediye olarak kendisine yeniden değerli eşyalar verildi. Ve kendisinin küçük oğlu olan Ho-tang'ın saray hizmetine girmesi için müsaade edildi.

“Pei-ho-li ölünce T'ai-tsu buna çok müteessir oldu. Cenazesinin Çin töreniyle defnedilmesini ve posthume isminin de Ch'ung-chuang (yani sadık ve kuvvetli) kiral olmasını emretti,,.

Belgenin son kısımları o kadar büyük bir önemi haiz değildir. Yalnız bir hakikat varsa o da Pei-ho-li'nin çok kudretli ve akıllı bir şef oluşudur. Oymağıyle birlikte Tobalara iltica ediyor. Topalar, iltica eden oymakları Ortaasyadaki Türk oymak sistemine göre tanzim ediyorlar.

Diğer önemli bir problem de Juan-juan'larla bunların münasebet derecesi idi. Wei-shu'nun Juan-juan'lar hakkındaki bahsinde şöyle deniyor:

“T'êng-kuo saltanat devresinin (386-396) ortasında (Juan-juan'lar) cezalandırıldılar. Juan-juan'lar boylarını alarak kaçtılar Wên-ho-ti'nin oğlu Ko-to-kan'ın büyük kardeşi Chieh-kuai, Shê-lun Hu-Lü vs. birkaç yüz kişi bü-

tün kılanlarıyla birlikie esir edildi. Bunlar taksim edilerek diğer bütün T'o - p a boylarına eş olarak verildi”⁹⁶.

Bu metinde geçen Hu - lü kabilesinin Shê-lun'la ilgisi ne olabilir? Benim kanaatıma göre Hu - lü kabilesi başlangıçta Shê-lun'un emri altındaydı. Daha doğrusu Hu - lü kabilesi zea- met olarak Shê-lun'a verilmişti. Bu bir faraziyeden ibarettir. Bunu gittikçe takviye etmeğe çalışacağız. Shê-lun'un mücadelelerinde Hu-lü oymağına dayandığı olayını da biliyoruz. Nitekim şu belge bu hususu biraz açıklamaktadır :

“(T'êng-kuo saltanat devresinin) dokuzuncu senesinde (M. s. 395) Ko-t'o - kan'la birlikte Shê-lun oymakları halkını idarelerine alarak babalarını terkettiler. Ve batıya gittiler. Chang - sun Fei hafif süvari ile onları takip etti. Shang-chün⁹⁷ Pa - na dağına geldi. Ve Ko-t'o - kan'ın başını kesti. Teb'asını tamamen yok etti. Shê-lun'la birlikte birkaç yüz kişi P'i - ho - pa'nın yanına kaçtı. P'i - ho - pa, onları güney hududuna yerleştirdi. Kendi başkentine⁹⁸ 500 li uzaktadır. Kendi dört oğluna onları kontrol etmek için emir verdi. Bunun üzerine Shê - lun taraftarlarını topladı. P'i - ho - pa ile dört oğlunu yakalattı. İsyân (bayrağını) çekip P'i - ho - pa'nın bütün oğullarını geri kalan halklarıyla birlikte yakalattı. O yeri terkederek başka bir yere gitti. *Kao - ch'ê Hu - lü kabilesine dayandı. Shê - lun zalim ve kurnaz bir adamdı ve otoritesi çok kuvvetliydi*”⁹⁹.

Sonradan düşmanlığa kalbolan bu dayanma nereden geliyor? İşte en mühim problemlerden birisi. Kao-ch'ê'ların tarihinin aydınlanmasında birinci derecede rol oynayan diğer kaynağımız da Wei - shu'nun Juan-juan bahsidir. Shê-lun'un, Kao-ch'ê'leri hâkimiyet altına nasıl aldığını şöyle anlatıyor :

“T'ai-tsu, Ts'ai-kuan generali Ho-t'u'yu Ch'u-fu Su-ku-yen'in kabilelerine taarruz etmesi için gönderdi. Shê-lun, Su-ku-yen'e yardım etmeleri için süvarilerini gönderdi. (Ho)-t'u onların bu taarruzuna karşı gelerek (hepsini) mağlup etti. Shê-lun uzaklaştı ve çölün kuzeyine kaçtı. Kao - ch'ê'lere

⁹⁶ Wei - shu, 91: 2129 d-2139 a.

⁹⁷ Bu günkü Ortostadır.

⁹⁸ Bu başkentin nerede bulunduğunu bilemiyoruz; yalnız Altay veya Orhon üzerinde olduğunu tahmin ediyoruz.

⁹⁹ Pei - shih, 91: 3044 d.

taarruz ederek onların memleketinin derinliklerine girdi. Ve bütün oymakları birleştirdi. Bu suretle onun korkunç kuvveti (tam manasile) olgunlaşmıştı. Kuzeye gitti ve Jo-lo suyuna vasil oldu. Yeni bir ordu nizamı kurdu...¹⁰⁰.

Bu olayların hepsi T'ai-tsu zamanındadır. Herhalde bu hareket hemen hemen bütün Kao-ch'ê oymaklarına şamildi.

4 — Uygur Oymağı

Biz bu etüdümüzde Yüan-ho adlı Kao-chê oymağını Uygur boyu olarak kabul ediyoruz. Çünkü karakterlerin yazılış ve okunuşu bu birleştirmeyi hemen hemen % 85 kat'ileştirmektedir. Bu oymağın ismi on iki Kao-ch'ê oymağı arasında geçmemektedir. Yalnız General I-wei'in seferi dolayısıyla bahsedilir. Ve Wu-pin oymağı ile beraberdirler. Metin şöyledir:

"Bundan sonra¹⁰¹ general I-wei 20 bin süvariye kuzeye sevk ederek Kao-ch'ê'lerin geri kalan boylarından Yüan-ho ve Wu-pin'lere taarruz etti. Ve onları parçaladı. Fakat Kao-cn'ê'lar çok kaba ve vahşi bir ırk oldukları için itaat altına alınmazlardı. Bundan dolayı muhtelif yeni kabileler teşkil edildi."¹⁰²

Burada oymakların parçalanmasından ve yeni oymakların teşekkülünden de bahsedilmektedir ki bu, Orta Asya Türk soysal bünyesinin esaslarını teşkil eder. Unagan Bogol vs. denen bu kabile iktainın en güzel numunelerini Cengiz devrinde görmekteyiz.

5 — Juan-juan'larla münasebetleri

M. s, 410'dan sonra Hu-lu adlı bir Juan-juan şefi de kaynaklarda geçmektedir. Ve bu zat Shê-lun'un küçük kardeşi idi. Shê-lun'un ölümüyle 411'de tahta çıktı. Ve Ho-ku-kai ünvanını aldı. Bu adamın hususî ismi niçin Hu-lü idi? Bunu Hu-lü oymağını incelerken izah etmiştik. Bu zatın büyük kardeşinin de isminin sonunda bir Hu-lü eki vardı.

Juan-juan'lar bahsinde, 413'den sonra Juan-juan'larla Kao-ch'ê'lar arasında geçen münasebetler kaydedilmektedir.

"Evvelce Kao-ch'ê'lardan Ch'ih-lo-hou, kendi başkalarına isyan etmişti. Shê-lun'a refakat ederek (Kao-ch'ê'lerin) bü-

¹⁰⁰ Pei-shih, 91: 3044 d.

¹⁰¹ Yani Pei-ho-li'nin ölümünden sonra.

¹⁰² Wei-shu, 103: 2132 a; Pei-shih, 98: 3047 b.

tün kabilelerini mağlûp etti. Shê-lun ona bir lutuf olarak (Kao-ch'ê'ların) başkanlığını verdi, Pu-lu-ch'ên, Shê-lun'un oğlu Shê-pa ile birlikte Ch'ih-lo-hou'un evine gidip, küçük karısıyla gayri meşru münasebette bulundular. Ch'ih-lo-hou'un karısı, Pu-lu-ch'ên'e kocasının Ta-tan'ı (Juan-juan) tahtına çıkarmak istediğini söyledi. Ta-tan'ın itimat alâmeti olarak altın at dizgini gönderdiğini de anlattı. Pu-lu-ch'ên bunu işitince geri döndü ve emrine 8000 süvari aldı. ¹⁰³ Ve Ch'ih-lo-houyu kuşattı. Ch'ih-lo-ho bütün eşyasını yaktı ve kendisini de bıçakla öldürdü. Pu-lu-ch'ên gizlice Ta-tan'a da bir pusu kurdu. Ta-tan ordusunu seferber ederek Pu-lu-ch'ên ve Shê-pa'yı yakalattı ve iple boğdurttu, ¹⁰⁴.

Juan-Juan'ların hâkimiyeti altına giren Kao-ch'ê şefinin âkibeti de böyle oluyor.

Pei-shih'in Shih-tsu, Wei-shu'nun T'ai-wu dediği imparatorun icraatı dolayısıyla kao-ch'ê'ler mevzubahs edilmektedir :

"Bundan sonra Shih-tsu (424 - 452), Juan-juan'lara taarruz ederek onları mağlup etti. Fakat geriye döndüğü zaman Kao-ch'ê'ların doğu oymakları I-ni-po isimli yerde bulunanların nüfusunun ve hayvanlarının çok olduğunu ve kendi ordusundan 1000 li'den fazla uzakta bulunduğunu haber aldı. Sol P'u-i generali Anyüan vs. yi onları cezalandırması için gönderecekti. Fakat Szu-t'u, Chang-sun Han, Shang-shu Ling ve Liu Ch'i vs. (tehlikeden dolayı) Shih-tsu'yu ikaz ettiler. Shih-tsu onları dinlemedi. Yüan vs. yi gönderdi. Yeniden Çin hâkimiyetine giren Kao-ch'ê'ları birleştirerek seferber etti. On bin süvari topladı. I-ni-po'ya kadar geldiler. Kao-ch'ê'lar Çin ordusunu görünce hemen teslim oldular. Teslim olanlar bir kaç yüz bin birliği geçiyordu. Elde edilen at, sığır ve koyunları da bir milyondan fazlaydı. Bunların hepsini sevk ederek çölün 1000 li güneyindeki bir yere yerleştirdi. Kao-ch'ê'ler su ve mer'aları takip ederek hayvanlarını otlattıklarından (ve harp olmadığından) rahat ettiler. Bir kaç sene sonra yavaş yavaş hububat yemeği öğrendiler ve her sene muntazaman gelerek haraç taktiminde bulun-

¹⁰³ Pu-lu-ch'ên, Hu-lü'nün büyük kardeşinin oğludur.

¹⁰⁴ Pei-shih, 98: 3044 d - 3045 a.

dular. Memleketlerinde atlardan başka sığır ve koyunlar da ucuzladı. Keçe ve deri (stokları) çoğaldı.¹⁰⁵

İ-ni-po'nun neresi olduğunu tesbit edemedik. Bu belgedeki enteresan kayıtlardan birisi de "Doğu Oymakları," diye bir tâbirin geçmesidir. Esasen Kao-ch'ê oymaklarının bir kısmının İli boylarında, hatta Sirderya'ya kadar uzadıklarını biliyoruz. Bu sebeple böyle bir tasnifin bugün için bile lüzumlu oluşu belgenin sıhhatini teyid eder. Bu guruplar herhalde Turfan'ın güney ovalarındaki boylardır. Yoksa Toba devletinin hâkimiyeti hiçbir zaman İ-li boylarına veya Tarbagatay'a kadar uzamadı. Fakat Çin kumandanlarının Ko-ch'ê'lara karşı çekingen davranması ve insan sayısının da bir kaç yüz bin birlik olması, bu Türk gruplarının ne derece kuvvetli olduklarına delildir. Bir kaç yüz bin birlik taş çatlarsa 500.000 den aşağı değildir. Derhal teslim oldular tabiri de biraz şüphelidir. Çin kaynaklarının üstlünden anlıyanlar bilirler ki bir devlet Çine hediye gönderdi mi derhal Çin lisanında onun adı "haraç," olur. Kendilerinin mukabil hediyesi lutuf ve hediyedir. Buradaki teslim oluş tabiri Çin zihniyeti dir. Bütün dünya Çine tâbidir.

428 e ait kayıtlarda Avar devletile¹⁰⁶ Kao-ch'ê'lerin münasebetleri hakkında bazı bilgiler elde edebiliyoruz.

"Shên-chia saltanat devresinin ilk senesinde (M. s. 428), sekizinci ayda Ta-tan, onbinden fazla süvariye oğlunun idaresine vererek gönderdi. Çinin sınır halklarını soydurttu ve öldürttü, kaçtı. (Çinliler) tabi memleketlerden Ko-ch'ê'ları göndererek Juan-juan'ara taarruz ettirdiler ve onları mağlûp ettiler. Kuang-ning geri dönerek onları takip etti, fakat kavuşamadı."¹⁰⁷

Bu metinden Çinlilerin Kao-ch'ê'leri Avar'lar üzerine saldırdıkları anlaşılmaktadır. Esasen bu iki kavim arasında eskiden beri bir intikam ve kan kavgası mevcuttu. Çinlilerin tahriki bunu biraz daha alevlemiş ve böyle bir sefere müncer olmuştu.

430 daki Avar seferinde de kat'i neticeyi Kao-ch'ê'ların aldığı muhakkaktır. Ta-tan'ı esas mağlup edenler Kao-ch'ê'lardır. Avar'lara karşı yapılan Kao-ch'ê ve Çin seferinin teferruatı Juan-juan bahsinde şöyledir:

¹⁰⁵ Pei-shih, 98: 3047 b.

¹⁰⁶ Juan-juan'lar sonraki Avrupa Avarlarıdır.

¹⁰⁷ Wei-shu, 91; 2130 a.

"İkinci senede (M. s. 430), dördüncü ayda Shih-tsu askerlerine (...) de bir talim (resmi geçit) yaptırdı. Ta-tan'a taarruz edecekti. Fakat kontlar, mazırlar ve daha büyük nazırların hepsi buna razı olmadılar. Sihirbazlar yıldız bakarak, taarruzu durdurmasını söylediler. Shih-tsu, Ts'uei-heo'nun pilânını takip ederek yürüdü. Chiang'ın güneyine henüz gitmişti. Bu sırada (başka yere göndermiş olduğu elçi geri geldi). Ve (Sung) Liu İ-lung'un Ho-nan'a akın yapacağını haber verdi ve şöyle dedi:

— Sen, acele geri dönerek T'o-pa başkanına haber ver ki bizim Ho-nan bölgesini terkederek çekilsinler. Eğer çekilmezler se ordumun kuvvetini sonuna kadar kullanacağımı!

"İmparator bunu işitince kahkaha ile güldü. Nâzırlara ve kontlara şöyle dedi:

— Bu kaplumbağalar! Bu çocuklar! Kendi kendilerini kurtarmağa vakitleri (kuvvetleri) yokken nasıl böyle bir şey yapmağa (cesaret edebiliyorlar)? Onlar bize sarkıntılık yaptıkları sırada, biz (Avar tehlikesini) ortadan henüz daha kaldırmamış bulunursak (Avarların) haydutlarını (her zaman için) oturup bekliyoruz demektir. Düşmanla hem önden ve hemde arkadan (harbi kabul etmek) iyi bir plân sayılmaz. Bizim bu (seferimiz) ve kararımız kat'idir. Bunun üzerine imparator doğru yoldan giderek Kara dağa çıktı¹⁰⁸. P'ing-yang kralı Chang-sun Han batı yolundan giderek Ta-yo dağına ulaştı. Haydutların (yani Avarların) otağ yerinde toplanacaklardı. Beşinci ayda çölün güneyinde ordugâh kurup, ağırlıklarını bıraktılar. Ve (Avarlara) taarruza geçtiler. Li suyuna kadar geldiler. Ta-tan, ulusunu alarak batıya geçti. Küçük kardeşi Pi-li doğu kabilelerini kontrol etmekteydi. Kaçarak Ta-tan'ın yanına gidecekti. (Fakat) yolda Han'ın ordu ile karşılaştı. Han'ın süvarileri ilerliyerek ona taarruz etti. Ve büyük adamlarından bir kaç yüz kişiyi öldürdü. Ta-tan bunu işitince yıldırımla vurulmuşa döndü. Bütün boylarını (ve ailelerini) idaresinde topladı. Ve çadırlarının hepsini yaktı. Bütün izleri yok etti. Batıya gitti. Ve nereye gittiği de bilinmedi. Bundan itibaren (Avarlar) dört bir tarafa yayıldılar. Dağ vadilerine sığınıp saklandılar. Hayvanları ve malları kırdan dağınık olarak (sahipsiz) kalmıştı. Hiç

¹⁰⁸ Bu dağın nerede olduğunu bilmiyorum.

kimse onlara el bile sürmedi ve bakmadı. T'ai-wu, Li suyunun batısını takip ederek yürüdü. Han generallerinden Tou-hsien'in eski karargâhından geçti. Altıncı ayda imparator T'u-yuan suyunu karargâh kurdu. (Burası) P'ing-ch'êng'e 3700 li den fazla idi. Ordu etrafa dağıtıldı. Araştırma yaparak ve cezalandırarak ilerlediler. Doğuda Han-hai'in batısına kadar gittiler. Chang-yeh suyunun kenarından geçti. Kuzeyde Yen-ja'n dağına geçti¹⁰⁹. Doğu ve batıda bin li'den fazla, kuzeyle güney arasında da 3000 li olan (geniş bir alanda icraat yaptı),¹¹⁰

Yukardaki metne göre Toba devletine ait ordu, Orhon bölgesini hatta Kırgızların memleketine kadar uzanan sahayı tamamen ziyaret etmiştir. Halbuki Avar şefi Batıya kaçmıştı. Batıdaki bölgeleri kendi nüfuzu altında tutan Kao-ch'ê'ler onun takip işini üzerlerine almışlar ve bu işi başarmışlardı. Metin şöyle devam ediyor:

"Kao-ch'ê'lerin oymaklarının hepsi (birleşerek) Ta-tan'ı¹¹¹ mağlûp ettiler. Onun (yani Ta-tan'ın) soyu yavaş yavaş (doğuya) geri dönerek (Tobalara) gelip teslim oldular. 300 bin kişiden fazla idiler. Pek çok baş da (harp alanında kesilmişti). Bir milyondan fazla at elde edilmişti,¹¹²

Aynı senenin — yani 430'un — 8 inci ayında Kao-ch'ê'lerle Çinlilerin mücadelesine ait kayıtlar da mevcuttur:

"Sekizinci ayda T'ai-wu (424-452) işitti ki doğu oymakları I-ni-po'ya karargâh kurmuşlar. Uluslarını ve mallarını toplayarak Çin ordusundan bin li uzak bir yere gitmişler. Bunun üzerine imparator, şol Pu-shih Anyüan vs. yi onları cezalandırmak için gönderdi. (Bunlar) I-ni-po'ya varınca Çin ordusunu gören Kao-ch'ê'lerin bir kaç yüz bin tutan oymaklarının hepsi gelip teslim oldular. Ta-tan'ın oymakları yavaş yavaş sarsılarak zayıfladılar. Ve bundan dolayı Ta-tan hastalandı ve öldü,¹¹³

Hafızamızı yoklıyacak olursak bu hâdiseler bize hiç de yabancı değildir. Aynı hâdiseyi Wei-shu ve Pei-shih'in

¹⁰⁹ Bu dağ Uygur memleketindedir.

¹¹⁰ Pei-shih, 98: 3047 a. Gobi çölünün hemen bütün kuzeyini gezmiş.

¹¹¹ Avar (Juan-Juan) hükümdarı.

¹¹² Pei-shih, 68: 3047 a, 2.

¹¹³ Pei-shih, aynı yer.

Kao-ch'ê'lara ait metinlerinden tercüme ile vermiştik. (bk. shf. 819) Yalnız tercüme ettiğimiz o metin tarih vermiyordu. Burada aynı hâdiseyi 440 tarihine koyma gibi bir imkânla karşı karşıyayız.

6 — Piao-ho oymağı ve siyasî rolü

Kao-ch'ê'lere ait metinde 430 da olan hâdiseden sonra bir sükût başlamakta ve en az 471 e kadar devam etmektedir. Metniniz ancak İmparator Hsiao-wên zamanında dile gelmeğe başlar:

"Kao-tsung zamanında (471-500) beş kabile Kao-ch'ê'leri toplanarak göğe bir kurban verdiler. Bir kaç on bin kişilik büyük¹¹⁴ bir kalabalığı (ihtiva eden) bir toplantı yapıp (bu arada) at yarışları da tertip ettiler. Kurban kestiler ve gezinerek şarkılar söylediler. Bu, hoş ve neşe veren bir adettir. En eski atalardan beri bile böyle büyük bir bayram yapılmadığını söylerler. İmparator da bizzat bayrama şeref verince herkes sevindi.,,

Bayramın anlatılışı ve tasviri o kadar şâhânedir ki kolay kolay yabancıları beğenmiyen Çinlilerin ve Çinli tarihçilerin bu hareketinden dolayı hayreti gizlemek elden gelmez. Demek ki bu bayram Çinlileri bile bitaraf yapacak kadar bir azamet taşıyordu. Tarihi hâdiseler şöyle anlatılıyor:

"Bundan sonra imparator Kao-ch'ê'lere Güneyi cezalandıracak olan (orduyu) takip etmelerini emredince (Harp için) güneye gitmeği istemediler. Piao-ho ailesinden Shu-chê'yi kendilerine başbuğ yaparak kuzeye çıktılar ve isyan ettiler. Çin Tu-tu'su¹¹⁵ onları takip etti ve mağlubiyete uğrattı. Ondan sonra geriye döndü. P'ing-pei generali Chiang-yang Wang (veya kırılı) Yüanchi'ye onları mağlûp etmek için bir valilik verildi. Piao-ho Shu-chê evvelâ Juan-juan'ların hakimiyetine girdiyse de sonradan pişman olarak halkile birlikte geldi ve teslim oldu. Kao-ch'ê'ların bunlardan başka daha on iki soyu vardır.,,¹¹⁶

Bu olay 471'den evvel olmamıştır. Demek ki Piao-ho oymağı bütün Kao-ch'ê'leri hâkimiyetinde toplayacak kadar asalet ve kudrete sahipti.

¹¹⁴ Bir kaç on bin kişi bir Çin tabiridir.

¹¹⁵ Bu Tu-tu'nun bir çok uzun ünvan ve isimleri vardır. Fakat bu uzun ve boş adların tercümesini lüzumsuz buluyoruz.

¹¹⁶ Pei-shih, 98 : 3047 c.

7 – İlk siyasî birlik ve Fu-fu-lo oymağı

Kao-ch'ê'ların ilk siyasî vahdet ve kudreti bu oymağın bayrağı altında meydana geldi. Wei-shu bu oymak hakkında söze şöyle başlıyor:

“Fu-fu-lo oymağı Juan-juan'lar tarafından hakimiyet altına alındılar. Tou-lun zamanında Juan-juan'ların devlet ve kabileleri karışarak parçalandılar. Bunun için de A-fu-chih-lo ve amcası oğlu Ch'iung-ch'i ile birikte, Kao-ch'ê'ların 100 binden fazla birliği hakimiyet altına girdiler..”

Bu olaylar, Juan-juan'lar bahsında verilen bilgilere göre 456 senesinden sonraya konulabilir¹¹⁷. Bu sırada Juan-juan'larla birlikte yaşıyorlardı. Metin devam ediyor:

“Tai-ho saltanat devresini 11 inci senesinde (M. s. 479) Tou-lun Çine taarruz etti. A-fu-chih-lo vs. şiddetle buna itiraz ettilerse de (Tou-lun) dinlemedi. Buna sinirlenen (A-fu-chieh lo) oymaklarını alarak batıya gitti ve (Juan-juan'lara) isyan etti..”

Tou-lun, bu hadiseden evvel kendini hükümdar ilân etmişti. Tarihi 486'dır. Yukarda kaydettiğimiz 456 tarihi Çinlilere mağlup olduktan sonra Kao-ch'ê'lere iltica tarihi de olabilir. Bu noktanın da ısrarla gözönünde tutulması lâzımdır¹¹⁸ A-fu-chieh-lo batıda bir devlet kuruyor Bu kuruluşu da kaynağımız şöyle anlatıyor:

“Ön kısımlar Chien-pu'nun kuzey batısına kadar geldiler. Bu (zamandan itibaren) orada bir devlet kurdular. (Devlet başkanının) adına Hou-lou-pu-lo denir. T'o-pa dilindeki Ta T'ien-tse (yani büyük imparator) demektir. Ch'iung-ch'i'nin ünvanı Hou-pe'i'dir. T'o-pa dilinde nâzır demektir. Bu iki kişi anlaştılar ve kolaylıkla oymaklarını iki bölüme ayırdılar. A-fu-chieh-lo kuzeyde oturarak hüküm sürdü. Ch'iung-ch'i ise güneyde idi. Tou-lun onları takip ederek cezalandırdı. (Bununla beraber) bir kaç defa A-fu-chieh-lo tarafından mağlup edildi. Bundan sonra da (Tou-lun) halkını alıp doğuya gitti..”

Bu belgedeki Kao-ch'ê'lerle Juan-juan'lar arasındaki mücadele, Juan-juan bahsinde daha mufassal olarak anlatılmaktadır.

¹¹⁷ Pei-sih, Juan-juan chuan, 98: 3045 c.

¹¹⁸ Pei-shih, aynı yer.

Juan-juan ordusu iki kısma ayrılıyor. Bunlardan birisinin başında Na-ka¹¹⁹ vardır. İkinci tetkike değer nokta da devletin ikiye ayrılması; birinde hükümdarlık vasfını haiz bir diğer kimsenin bulunması keyfietidir. Aynı vaziyet Göktürk devletinde Kagan'lık ve Yabgu'luk şeklinde tezahür eder. Büyük Hun devletinde de Kagan'lık ve Veliahd'lık şeklindedir. Yalnız bu sonuncularda Batı suretinde tezahür eder.

"Fu-fu-lo devleti bu zamanda Batı ile tam manasile münasebettedir. Yalnız bu münasebetler daha ziyade ticarî bir mahiyettedir. Henüz daha siyasî bir münasebete inkilâp etmiş değildir. Malûm olduğu üzere Çin'le Yakın-şark arasında ticarî münasebetleri temsil eden mümessiller soğdu tüccarları ve bu tüccarlara ait kervanlar, transit olarak Kao-ch'ê'lerden geçiyordu. Bu hususta 491 tarihine ait kayıda da rastlıyoruz:

"(T'ai-ho) saltanat devresinin 14 üncü senesinde (491) A-fu-chih-lo, Soğud'lu tüccar Yüeh-chu'yü Çin başkentine gönderdi. İki ok ve haraçlar takdim ederek şöyle dedi:

— Juan-juan'lar Çin imparatorunun arazisinde haylı haydutluk yaptılar. Onları tehdit ettikse de dinlemediler. (Bunun üzerine biz de) isyan ettik. (Ve bu suretle) buraya geldik ve bu (tarihten) itibaren tam olarak bağımsız kaldık. Şimdi (Çin imparatoru) için Juan-juan'ları cezalandırarak bertaraf etmeliyiz.

Fakat Kao-tsu (bu teminat ve laflara) o kadar inanmadı. Vaziyeti tetkik etmek için Yü-t'i'yi onlara elçi olarak gönderdi. A-fu-chih-lo ile Ch'iung-ch'i kendi elçileri Pu-chieh'i Yü-t'i'nin refakatında olarak Çine gönderdiler ve haraçlar takdim ettiler. İmparator, fahri San-ch'i-shih-lang Ko-tsu-hun Ch'ang-shang'in Yü-ti'nin refakatında Kao-ch'ê'lere elçi olarak gönderilmesini emretti. Ve her birine işlemeli pantolon ve ceketten birer takım ve her nevi 100 top¹²⁰ verilmesini emretti.,¹²¹

Yukardaki metin Çinlilerle yani o zamanki Toba devletiyle Kao-ch'ê'ların müstakil devleti arasında geçen olaylardır. Komşu hükümdara ok gönderme meselesi Türk Kültür ve siyasî tarihinin çok tanınmış bir alâmetidir. Kao-ch'ê'lerin Türk karakterini tam

¹¹⁹ Aynı esr.

¹²⁰ Wei-shu da «top», Pei-shih'de «parça» deniyor.

¹²¹ Pei-shih, 98 : 3047 c. d.

manasile belirten bu sembol bütün Türk devletlerinde görülmektedir ¹²².

Kao-ch'ê ve Akhun münasebetleri :

İlk olarak güney devleti Akhunların taarruzuna maruz kalarak yıkılır. Kuzeydekiler, bir müddet daha müstakil yaşarlarsa da onlar da Akhunların tazyikine dayanamazlar. Ve nihayet yıkılırlar. Bu çok önemli tarihi olaylar hakkında haynağımız şöyle diyor :

“Bundan sonra Ch'üing-ch'i Yeh-ta'lar tarafından öldürüldü. Oğlu Mi-wu-t'u vs. de esir edildi. (Ch'üing-ch'i'nin) halkı da parçalanarak dağıldı. Bazısı da kaçıp gelerek Çin hakimiyetine girdi. Bazıları da Juan-juan'larla birleştiler. Hsüan-wei generali, Lü-lin muhafız kıtaları komutanı Mêng Wei'e (Kao-ch'ê'ların) teslim olan (kısımlarının) Kao-p'ing-ch'eng'e yerleştirilmesini emretti,,.

Bu metin Güney kısmının nasıl yıkıldığını anlatmaktadır. Mevzubahis olaylar Terminus ante quem 491 ile 500 veya 510 arasında vuku bulmuştur.

Bilindiği üzere Akhun'lar ve Eftalit'ler M. s. 400 senelerinde Çungarya steplerinde Avar'ların hâkimiyetinde Hua isimli oymaktan menşelerini alırlar. Yani bu oymak göçederek Horasan'a gelir ve beşinci asrın yarısına doğru gittikçe kuvvetlenmeğe başlar. Asya'nın en korkunç kuvvetlerinden biri haline gelir. Amu ve Sirderya'nın münbit ovalarında yerleşerek Baktiryandaki Kuşan devletini de ortadan kaldırırlar. Kao-ch'ê'lara taarruzlarından 10 sene kadar evvel yani 484'de meşhur Sasani hükümdarı Firuz'u bir harp ile mağlup ve itlâf bile etmişlerdi. Tarım ovasındaki bütün devletçikler Yarkent ve Tso-mo'ya kadar Heftalitlerin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Doğuda Tu-yü-hun ile hem hudut idiler. Meşhur Çinli seyyah Sung Yün'ün anlattığına bakılırsa güneyde Tie-lo ve kuzeyde ise Ch'e-le'lerden haraç alıyorlarmış. Doğudaki hudutları Hotan'da imiş ¹²³. Burada bir tezat derhal göze çarpmaktadır, Güneyde Töles'lerin yani Kao-ch'ê'ların ne işi olabilir. Kuzeyleri Töles oymaklariyle kaplıdır. Bu bir gerçek-

¹²² Bu husus için bk. Dr. Osman Turan, Belleten, IX, 305.

¹²³ Chavannes, Voyage de Song Yun dans l'Udyana et le Gandhara, BEFEO, 1903, 402 vd.

tir. Halbuki Hindistan'da Töleslerin bulunduğuna inanmak gayri mümkündür. Bu meselede Pelliot imdadımıza koşmakta ve Tie-lo kelimesinin Tegin'den bozularak bu hale geldiğini teklif etmektedir. Çin kaligrafisinde böyle bir karışmanın yeri vardır ¹²⁴. Liang-shu'nun Yüan-wei (386-494) devrine ait kayıtlarında Sarıkol'daki Taşkurgan, Gandedhar, Karaşar, Kuça, Kaşgar, Aksu ve Kökyar'ı hâkimiyetleri altına alarak büyük bir devlet kurduklarını kaydediyorlar ¹²⁵. Bu kayıtla Akhun devletinin hudutları daha iyi teresüm etmektedir.

Bu duruma göre Kao-ch'ê'ların güney devletine yapılan taarruz Kao-c'hang ve Turfan üzerinden olmuştur. Bununla beraber İli havzasında ve Isıg göl civarlarında da Töles kabilelerinin bulunduğunu kaydetmeği ihtiyat olarak faydalı buluyoruz.

Kao-ch'ê'ler ve Asya transit yolu :

Çin ile Yakın-Şark arasındaki ticaret yollarının Avar'lar tarafından kesildiğine ve Çin harici siyasetinin felce uğradığına da şahit oluyoruz. Bu hususta Çin İmparatorunun şu söz çok kıymetli bir belge değerini taşır :

“Shih-tsu onlara emir yolunda şöyle dedi :

— Siz (Gobi) çölünün dışında yaşıyorsunuz. Bir kaç defa samimiyet ve bağlılık gösterdiniz. Bize sadık bir gözle baktınız ve hürmet gösterdiniz. Ben, bilhassa bundan memnunum. Juan-Juan'lar T'u-yü-hun'lar ve Yeh-ta'larla ilgili bulunan bütün ticaret yolları Kao-ch'ang'dan geçer. Siz ise her iki tarafla münasebetsiniz. Şu anda Kao-ch'ang Çin hakimiyetine girmiş ve elçi göndermiştir. Juan-juan'lar ise oraya girdiler. Gidip gelme yollarını kestiler. Böyle karışık bir vaziyete müsaade edilemez. Küçüklerin haydutluk etmesine ve Saiwang'ların halkına tazyik edilmesine göz yumamam.,,

Kao-ch'ê bahsindeki bu vesika o zamanda üç büyük kuvvetin biribirile mütemadi mücadele halinde olduğunu göstermektedir. Birincisi Eftalit, İkincisi Avar (?), üçüncüsü ise Çin yani

¹²⁴ Bk. Pelliot, BEFEO, 1903, 441.

¹²⁵ Wei-shu, 103: 2132.

Toba'lardı. Töles'ler üzerinde birinci derecede nüfuz sahibi olanlar Eftalit'lerdi. Dolayısıyla transitin imtiyazı da onların elinde bulunuyordu. Çin kaynakları durumu daima fazla mübalâğa ile kendi lehlerinde göstermeğe çalışırlar. Halbuki tarihi tenkit, vaziyetin hiç de kendi lehlerine olmadığını göstermektedir. Güney Kao-ch'ê devletini yıkan Eftalitler Kuzey devletini de kendi nüfuzlarına almak için fırsat kolluyorlardı. Kuzey devletinde bir karışıklık meydana geldi. Kaynağımız durumu şöyle tasvir ediyor:

"A-fu-chih-lo'nun büyük oğlu babasının diğer karlarıyla gayri meşru münasebetlerde bulundu. Bundan sonra da A-fu-chih-lo'yu öldürmek için bir plân kurdu. Bunun üzerine A-fu-chih-lo oğlunu öldürdü. A-fu-chih-lo (tebaasına karşı göstermiş olduğu) diğer zalim hareketlerinden dolayı halkın kalbini kaybetmişti. Kendi halkı da (toplanarak) A-fu-chih-lo'yu öldürdü. Ve onun yerine asillerden Pa-li-yen'i başkan olarak seçtiler.,,

Bu tarihlerde Pa-li-yen'in şefi olarak bulunduğu Kao-ch'ê devleti Çin nüfuzu altındaydı. Belgemizde Çin ile iyi münasebetlerin tesis edilmiş olduğu kaydedilmektedir. Eftalit'lerin Pa-li-yen'in kagan olmasını iyi karşılamadıkları anlaşılmaktadır. Bunun üzerine kendi adamlarını kagan yapmak için teşebbüse girdikleri de görülmektedir. Kaynağımız şöyle anlatıyor:

"Bir sene geçtikten sonra Yeh-ta'lar Kao-ch'ê'lara harp açarak Mi-wu-t'u'yu devletin başına geçirmek istediler. Halk Pa-li-yen'i öldürdü ve Mi-wu-t'u'yu yerine geçirdiler. Mi-wu-t'u başkan olduktan sonra Çin'e elçi göndererek haraçlar takdim etti. Bu haraçlar bir külçe altın, bir külçe gümüş, altın çubuklar, 7 at, 10 deve idi. (Toba) İmparatoru, Mu-jung T'an'ın (Kao-ch'ê'lara) elçi olarak gönderilip Mi-wu-t'u'ya muhtelif ipeklilerden 60 parça sunulmasını emretti.,,

Bu belge Akhun (veya Eftalit) hegemonyasıyla Çin ve Uzakşark aleminin menfaatlarının nasıl çarpıştığını göstermektedir. Kao-ch'ê'lerin başına Eftalitlerin istedikleri bir şef geçmiştir. Kao-ch'ê'ler Çinliler veya Juan-juan'lara yenilince derhal Eftalitlere iltica ediyorlardı. Bir ara Juan-juan'ları büyük bir mağlûbiyete de uğrattılar. Hadise şöyle oluyor:

"Mi-wu-t'u, Pu-lei denizinin kuzeyinde Juan-juan'ların başkanı Fu-t'u ile harbederken yenildi. Batıya doğru yüz li den fazla gitti. Fu-t'u, I-wu'unun kuzey dağlarına ulaştı. Bundan evvel Kao-ch'ang kralı Chü Chia Çine göç etmek için müracaatta bulundu. (İmparator) Shih-tsung onları I-wu (Hami) de karşılaması için Mêng Wei'i gönderdi. Juan-juan'lar Wei'in ordusunu görerek korktular ve kaçtılar. Mi-wu-t'u (Juan-juan'ların) kaçarak çekildiğini işitince onları takibe koyuldu. (Yakalıyarak) taarruz etti. Ve onları büyük bir mağlûbiyete duçar etti. Pu-lei denizinin kuzeyinde Fu-t'u'yu öldürdü. Saçını keserek Mêng Wei'ye gönderdi. Bundan başka beş tane iyi at, altın, gümüş, samur ve deri, memleketinin mahsullerinden bir çok hediyeler verilmesi için Tung-chêng beyi Yü Liang'a emretti. Onlara bir takım müzik aleti ve seksen kişilik bir saz heyeti hediye edildi. Kırmızı ipeklilerden on dört parça, muhtelif işlemelilerden ise altmış top hediye edildi.

"Mi-wu-t'u, Mo-ho (Baga) Ch'ü-fên Wu-yin Ch'ih-ho-ch'ên'i göndererek kendi memleketinin mahsullerinden ha-raçlar takdim etti.,⁵¹

Juan-juan'lar bu mağlûbiyetlerinin intikamını sonradan alacaklardır. Nitekim Mi-wu-t'u yalnız harbi kaybetmekle kalmıyor; aynı zamanda canını da kaybediyor.

İmparator Su-tsung zamanında (516-528) Kao-ch'ê'lerin Avar'lara mağlûp olduğunu görüyoruz. Hâdisenin tafsilâtı şöyledir :

"Su-tsung'un hakimiyetinin başlangıcında Mi-wu-t'u, Juan-juan'ların şefi Ch'ou-nu ile harbetmiş ve mağlûp olmuştu. O da Mi-wu-t'u'yu yakalıyarak başı yere sürünecek şekilde iki bacağından atın eğerine bağlıyor. Ve bu suretle (başı yere sürülerek) öldürülüyor. Vernik sürerek (kafatasından) şarap kâsesi yapıyor. (Mi-wu-t'u'nun ölümü ile) halkının (yani Kao-ch'ê'ların) hepsi kaçarak Yeh-ta'lara girdiler.

"Bir kaç sene geçtikten sonra Yeh-ta'lar, Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi I-fu'nun devletine tekrar dönmesine müsaade ettiler. (I-fu) kendi devletinin başına geçti. Elçi göndererek Çine bir dilekçe verdi. Bunun üzerine imparator Yü K'ai'nin elçi olarak gönderilmesini ve (I-fu'ya) batıyı koruyan general ve batı denizi eyaletinin devlet açan kontu ünvanı verilmesini emretti.

Kao-ch'ê başbuğu İ-fu, Juan-juan'ları ikinci bir mağlûbiyete uğrattı. Juan-juan başbuğu P'o-lo-mên, Liang-chou'a kaçtı ¹²⁶.

¹²⁶ Kao - ch'ê'lerin Turfan bölgesinde oynadıkları rolü göstermesi bakımından Wei-shu'nun Kao-ch'ang bahsından bizi ilgilendiren kısımları tercüme ederek veriyoruz :

«... Tan-han dağında yazın (bile) kar yığılı kalır. Bu dağın kuzeyinde T'ieh-la'ların sınırı vardır. Shih-tsu zamanında Kan Shuang adlı bir Kao-ch'ê, Kao-ch'ang'da kendini T'ai-shou'u yaptı. T'ai-yen saltanat devresinin ortasında San-chi shih-lang Wang Ên-sheng vs. elçi olarak gönderdiler. Fakat Juan-juan'lar tarafından yakalandılar.

«Ch'ên-chün saltanat devresinin (M. s. 440-452) ortasında (Kan) - shuang, Ch'ü-chü Wu-wei tarafından taarruza uğradı ve eline düştü. Wu-wei ölünce küçük kardeşi An-chou onun yerine geçti.

«Ho-p'ing saltanat devresinin ilk senesinde (M. s. 460) Juan-juan'lar tarafından ilhak edildiler. Juan-juan'lar Kan Po-chou'u Kao-ch'ang kiralı yaptılar. Onlarda, kiral ünvanı bu tarihten itibaren başlar.

T'ai-ho saltanat devresinin (M. s. 477 - 600) başlangıcında Po-chou öldü. Yerine oğlu İ-ch'êng geçti. Bir sene sonra kendisinin büyük kardeşi Shou-kuei tarafından öldürüldü. Kao-ch'ang kiralı olarak onun yerine An-chou geçti.

«Ho-p'ing saltanat devresinin ilk senesinde (M. s. 460) Juan-juan'lar tarafından ithal edildiler. Juan-juan'lar Kan Po-chou'u Kao-ch'ang kiralı yaptılar. Onlarda, kiral ünvanı bu tarihten itibaren başlar.

«T'ai-ho saltanat devresinin (M. s. 477 - 600) başlangıcında Po-chou öldü. Yerine oğlu İ-ch'êng geçti. Bir sene sonra kendisinin büyük kardeşi Shou-kuei tarafından öldürüldü. Kao-ch'ang kiralı olarak onun yerine geçti.

Beşinci senede (482) Kao-ch'ê kiralı Ko-chih-lo, Shou-kuei'n büyük ve küçük kardeşlerini öldürdü. Asien Tu-n-huang'lı olan Chang Mêng-ming'i kiralı yaptı. Fakat o da kendi adamları tarafından öldürüldü. Yerine Chu Ku-li ve Chü Chia'yı sol ve sağ Chang-shi Ma Ju'yu ise? kiralı yaptılar ...

..... Juan'lardan Na-kai'ya tabi oldular. Ku-li ile İ-shu (T'opa) elçisi An-pa'o'u takip ederek Lo-yang'a gittiler. Juan-juan başkanı Fu-t'u Kao-ch'ê'lar tarafından öldürüldüğü zaman Chia da Kao-ch'ê'ların hakimiyetine girdi. Başlangıçta ön kabileler Hu'ları (barbar) Kao-ch'ê'lar tarafından tamamen kovuldular ve Yen-chi'ye (Yarkent) sürüldüler. Yen-chi de Yeh-ta'lar tarafından mağlûp edilerek (mevzu bahis) devlet ortadan kaldırıldı. Halkı tamamen parçalandı ve etrafa dağıldı. Bir daha da bağımsız olmadılar. Chia'dan bir prens istediler. Chia da küçük kardeşlerinden ikincisini (Yarkente) prens yaptı».

Wei-shu, 101 : 2126 b - c. Kan Shuang, Hsiung-nu şeflerinden Chü-chü Wu-wei tarafından taarruza uğramıştı. Sonradan Juan-ch'ü'lere kaçtı (Wei-shu, 99 : 2122 d). Wang En-sheng, 435'te Kao-ch'ang'a gönderilmişti.

"Chêng-kuan saltanat devresinin (519-525) ortasında İ-fu Çine elçi göndererek haraçlar takdim etti. Kırmızı boyalı, perdeli ve yastıklı, elle çekilen bir araba istedi. Bundan başka birer tane mahmuz, kumaştan yelpaze, beş yeşil eğri (?), 5 vernikli kapı on davul boynuzu (tokmak) vs. verilmesini de ayrıca istirham etti. Bunların da verilmesi emredildi.

"İ-fu, Juan-juan'larla tekrar bir harp yaptı; fakat mağlup olarak geri döndü. Kendi küçük kardeşi Yüeh-chü, İ-fu'yu öldürdü ve kendisi tahta çıktı.

"T'ien-ping saltanat devresinin (534-38) ortasında, Yüeh-chü, Juan-juan'lar tarafından mağlup edildi. Yüeh-chü'nün oğlu Ch'ü-pin, Juan-juan'lardan kaçarak (T'o-pa devletine) gelip sığındı. Ch'i devletinin Hsien-wu pirensi, bu uzak memleket insanlarını kabul etmek için imparatora dilekte bulundu. Ch'ü-pin'e Kao-ch'ê pirensi ve kuzey güvenliğini kuran general ve Szu-chou sansürü ünvanı verildi. Az zaman sonra hastalanarak öldü.,¹²⁷

Kao-ch'ê'ler hakkındaki bilgimiz bu suretle sona ermektedir.

Fakat Juan-juan'lar tarafından esir edildi (Wei-shu, 102 : 2127 c a). Chü-ch'ü An-chou 431'de Toba sarayında rehine olarak bulunuyordu (Wei-shu, 4 a : 1910 d ve 99 : 2122 ba) Ondan sonra Shan-shan'ı yani Lob-nor'u zaptetti (99 : 2122 db) ve orada kaldı. Juan-juan'lar tarafından atılınca kadar orada kaldı (101 : 2126 bl) 442'de de Tobalardan Shan-shan'a kaçtı. Kan Po-chou'un ismi yalnız burada geçmektedir. 477'de öldü.

¹²⁷ Wei-shu, 103 ve Pei-shih 98'in Kao-ch'ê bahsi burada bitmektedir. Bu etüd 1948 Haziranında Prof. Dr. Şinasi Altundağ ile Prof. Dr. W. Eberhard'ın nezaretinde yapılan «Uygur devletinin teşekkülü» adlı doktoranın Uygur etnik zümresinin menşelerine ait kısmıdır.